

PA
6452
BIR6
1893

UC-NRLF

5B 311 154

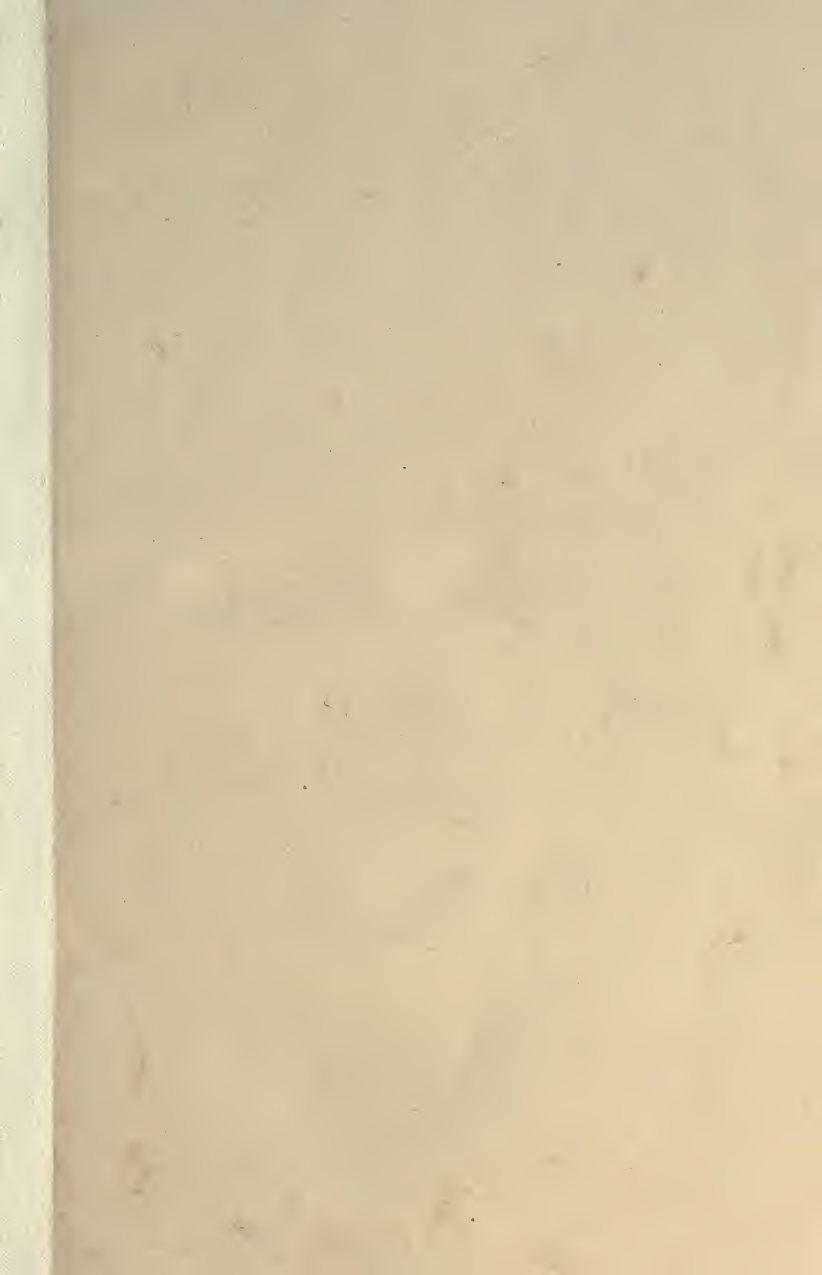
Capit. Mus.
LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.

Received, August, 1898.

Accession No. none

Class No.

Long Description

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

1893

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.

Received, August, 1898.

Accession No. *Class No.*

Digitized by the Internet Archive
in 2008 with funding from
Microsoft Corporation

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

1893

PA6452
B1R6
1893

COPYRIGHT, 1893,
By JOHN C. ROLFE.

Norwood Press :
J. S. Cushing & Co. — Berwick & Smith.
Boston, Mass., U.S.A.

PREFACE.

THIS book has been prepared primarily for the use of the freshman class in the University of Michigan, in connection with an edition with notes ; and with the hope that it may be found useful in other institutions where the aim of the first year's work is the same : namely, to train students to read Latin of moderate difficulty rapidly and understandingly without translation, and *then* to translate what they have read into idiomatic English, if called on to do so.

That the first step should be to read the Latin aloud with the same emphasis and expression that is required in the reading of English, appears to be generally agreed. On the general subject the teacher is referred to Professor Hale's *Art of Reading Latin*,¹ and to Professor Greenough's introductions to Fowler's *Quintus Curtius*¹ and to his own edition of *Eutropius*.¹

That the preliminary reading should be done with a correct pronunciation, and that the difference between long and short vowels should be clearly marked, seems to need no argument. A correct pronunciation should be acquired in the secondary schools, before the student enters the university ; but as a mat-

¹ Ginn & Co., Boston.

ter of fact this is rarely done. The college instructor, therefore, is at present confronted with the alternative of devoting a large part of his time to instruction on this point, or of allowing his students to pronounce in a careless manner. It is for the sake of economy of time that this text has been prepared.

It is not an easy matter to acquire an accurate pronunciation of Latin, unless the work be begun at the outset, and the object never lost sight of throughout the course. As the "hidden quantities" and many others must be learned by ear, and as those that are determined by rule can only be thoroughly mastered in the same way, the long vowels should be marked in all the prose texts which are read in the preparatory schools.¹

After such a course of training as has been suggested, marked texts of the authors read in college should not be necessary, and the editor fully recognizes that the period of usefulness of this book should be a brief one; he will be the first to rejoice when he can discard it in the work at the University of Michigan. If in the meantime it is the means of causing more attention being given to the subject in our schools, and in the first year of our college courses, it will have fulfilled its mission.

In marking the quantities, Lewis's "Elementary Latin Dictionary" has been followed, except in the case of a few obvious misprints; the editor reserves his opinion in the case of several points of acknowledged difficulty. The text is that of Weissenborn-Müller, with some changes in punctuation.

¹ In the Preface to my *Selections from Viri Romae*, Allyn & Bacon, 1892, I have acknowledged my indebtedness for this idea to Professor William Gardner Hale, of the University of Chicago.

Thanks are due to Assistant Professor J. H. Drake and Dr. W. K. Clement, of the University of Michigan, who have read the manuscript and the proofs and aided me greatly by their suggestions. In not a few cases the punctuation of Westcott's edition has been adopted.

JOHN C. ROLFE.

ANN ARBOR, MICHIGAN, June 1, 1893.

TITĪ LĪVĪ

AB URBE CONDITĀ LIBRĪ.

PRAEFATIO.

Factūrusne operae pretium sim, sī ā primordiō urbis
rēs populī Rōmānī perscripserim, nec satis sciō, nec, sī
sciam, dicere ausim, quippe quī cum veterem tum vul-
gātam esse rem videam, dum novī semper scriptōrēs aut
in rēbus certius aliquid adlātūrōs sē aut scribendī arte
rudem vetustātem superātūrōs crēdunt. Utcumque erit,
iuvābit tamen rērum gestārum memoriāe principis terrā-
rum populī prō virīli parte et ipsum cōsultuisse; et sī
in tantā scriptōrum turbā mea fāma in obscurō sit, nō-
bilitāte ac māgnitūdine eōrum mē, quī nōminī officient
meō, cōsōler.

Rēs est praetereā et immēnsī operis, ut quae suprā
septingentēsimum annum repetātur, et quae ab exiguis
profecta initiis eō crēverit, ut iam māgnitūdine labōret
suā; et legentium plērisque haud dubitō quīn primae
orīginēs proximaque orīginibus minus praebitūra voluptātis
sint festinantibus ad haec nova, quibus iam pridem prae-
valentis populī virēs sē ipsae cōficiunt. Ego contrā hōc
quoque labōris praemium petam, ut mē ā cōspectū ma-
lōrum quae nostra tot per annōs vidit aetās, tantisper
certē dum prīscā tōtā illa mente repetō, āvertam, omnis
expers cūrae, quae scribentis animum etsī nōn flectere ā
vērō, sollicitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poëticis magis decōra fābulis quam incorruptis rērum gestārum monumentis trāduntur, ea nec adfirmāre nec refellere in animō est. Datur haec venia antiquitatī, ut miscendō
5 hūmāna dīvinis primōrdia urbium augustiōra faciat; et sī cū populō licēre oportet cōsecrāre originēs suās et ad deōs referre auctōrēs, ea bellī glōria est populō Rōmānō, ut, cum suum conditōrisque suī parentem Mārtem potissimum ferat, tam et hōc gentēs hūmānae patiantur aequō
10 animō quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimāta erunt, haud in māgnō equidem pōnam discrimine; ad illa mihi prō sē quisque ācrit̄er intendat animum, quae vīta, quī mōrēs fuerint, per quōs virōs quibusque artibus domī militiaeque et partum et auctum
15 imperium sit; lābente deinde paulātīm disciplinā velut dēsidentēs primō mōrēs sequātur animō, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipitēs, dōnec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia
20 patī possumus, perventum est. Hōc illud est praecipuē in cōgnitiōne rērum salūbre ac frūgiferum, omnis tē exempli documenta in inlūstrī posita monumentō intuērī; inde tibi tuaeque reī pūblicaē quod imitēre capiās, inde foedum inceptū, foedum exitū, quod vitēs.

Cēterum aut mē amor negōtiū susceptī fallit, aut nūlla
25 umquam rēs pūblica nec māior nec sānctior nec bonis exemplis dītior fuit, nec in quam cīvitatē tam sērae avāritia lūxuriaque immigrāverint, nec ubi tantus ac tam diū paupertātī ac parsimōniae honōs fuerit; adeō quantō
30 rērum minus, tantō minus cupiditātis erat. Nūper dīvitiae avāritiam et abundantēs voluptātēs dēsiderium per lūxum atque libīdinem pereundi perdendīque omnia invēxere.

Sed querellae, nē tum quidem grātae futūrae, cum fō-
sitan necessāriae erunt, ab initiō certē tantae ōrdiendae
rei absint; cum bonis potius ōminibus vōtisque et pre-
cātiōnibus deōrum deārumque, sī, ut poētis, nōbīs quoque
mōs esset, libentius inciperēmus, ut ōrsīs tantum operis 5
successūs prōsperōs darent.

TITĪ LĪVĪ AB URBE CONDITĀ

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat Trōiā captā in cēterōs saevitum esse Trōiānōs; duobus, Aenēae Antēnorique, et vetustī iūre hospitī et quia pācis reddendaeque Helenae semper auctōrēs fuērunt, omne iūs bellī Achivōs
5 abstinuisse. Cāsibus deinde variīs Antēnozem cum multitudīne Henetū, quī sēditione ex Paphlagoniā pulsī et sēdēs et ducem rēge Pylaemene ad Trōiam āmissō quae-
rēbant, vēnisse in intimum Hadriaticī maris sinum; Eugane-
isque, quī inter mare Alpēsque incolēbant, pulsīs Henetōs
10 Trōiānōsque eās tenuisse terrās. Et in quem primum ēgressī sunt locum Trōia vocātur, pāgōque inde Trōiānō nōmen est; gēns ūniversa Venetī appellātī. Aenēam ab simili clāde domō profugum, sed ad māiōra rērum initia dūcentibus fātis primō in Macedoniam vēnisse, inde in
15 Siciliam quaerentem sēdēs delātum, ab Siciliā classe ad Laurentem agrum tenuisse. Trōia et huic locō nōmen est.]

Ibi ēgressī Trōiānī, ut quibus ab immēnsō prope errore nihil praeter arma et nāvēs superesset, cum praedam ex agrīs agerent, Latīnus rēx Aboriginēsque, quī tum ea tenē-
20 bant loca, ad arcendam vim advenārū armātī ex urbe atque agrīs concurrunt. Duplex inde fāma est: aliī proeliō victum Latīnum pācem cum Aenēā, deinde adfinitātem iūnxisse trādunt; aliī, cum instrūctae aciēs cōstitissent,

priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores ducemque advenarum evocasse ad conloquium; percunctatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo, quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam audierit multitudinem Troianos 5 esse, ducem Aeneam filium Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem condendaeque urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci paratum dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. Inde foedus ictum inter 10 ducēs, inter exercitus salutationem factam; Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio. Ibi Latinum apud penates deos domesticum publico adiunxisse foedus filiae Aeneae in matrimonium data. Ea utique res Troianis spem adfirmat tandem stabili certaue sede finiendi erroris. 15 Oppidum condunt; Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirpis quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

II. Bello deinde Aboriginēs Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum 20 Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. Neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Aboriginēs Troianique ducem Latinum amisere.

Inde Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes 25 Etruscorum Mezentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento tum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae origine urbis, et tum nimio plus quam satis tutum esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit. 30

Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret, nec sub eodem iure solum sed etiam

nōmine omnēs essent, Latīnōs utramque gentem appellāvit. Nec deinde Aboriginēs Trōiānis studiō ac fidē ergā rēgem Aenēam cessere. Frētusque hīs animīs coalēscantium in diēs magis duōrum populōrum Aenēās, quamquam tanta
 5 opibus Etrūria erat, ut iam nōn terrās solum sed mare etiam per tōtam Ītalīae longitūdinem ab Alpibus ad fretum Siculum fāma nōminis suī implēsset, tamen, cum moenibus bellum prōpulsāre posset, in aciem cōpiās edūxit. Secundum inde proelium Latīnis, Aenēae /etiam ūltimum
 10 operum mortālium fuit. Situs est, quemcumque eum dīcī iūs fāsque est, super Numīcum fluvium; Iovem indigetem appellant.

III. Nōndum mātūrus imperiō Ascanius Aenēae filius erat; tamen id imperium eī ad pūberem aetātem inco-
 15 lume mānsit. Tantisper tūtēlā muliebri—tanta indolēs in Lāviniā erat—rēs Latīna et rēgnū avitū paternūque puerō stetit. Haud ambigam—quis enim rem tam veterem prō certō adfīrmet?—hicine fuerit Ascanius, an māior quam hīc, Creūsā mātrem Īliō incolumī nātus co-
 20 mesque inde paternae fugae, quem Iūlum eundem Iūlia gēns auctōrem nōminis suī nūncupat.

Is Ascanius, ubicumque et quācumque mātrem genitus—certē nātum Aenēā cōstat—abundante Lāvīnī multītūdine flōrentem iam, ut tum rēs erant, atque opulentam
 25 urbem mātři seu nōvercae reliquit, novam ipse aliam sub Albānō mōnte condidit, quae ab sitū porrēctae in dorsō urbis Longa Alba appellāta.

Inter Lāvīnium et Albam Longam colōniam dēductam trīgintā fermē interfūere annī. Tantum tamen opēs crē-
 30 verant māximē fūsīs Etrūscīs, ut nē morte quidem Aenēae, nec deinde inter muliebre mūtēlam rudimentumque prīmum puerilis rēgnī, movēre armā aut Mezen-

tius Etruscique aut ulli alii accolae ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluviis Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. Is Aeneam Silvium creat; is deinde Latinum Silvium. Ab eo coloniae aliquot deductae, Prisci Latini appellati. Mansit Silvius postea omnibus cognomen, qui Albae regnaverunt. Latinō Alba ortus, Albā Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capetō Tiberinus, qui in traiectione Albulae amnis submersus celebre ad posterum nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrippam Rōmulus Silvius a patre accepto imperio regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit. (Is sepultus in eo colle qui nunc pars Rōmānae est urbis, cognomen colli fecit.)

Proca deinde regnat. Is Numitorem atque Amulium procreat; Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat. Plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut verecundia aetatis. Pulsō fratre Amulius regnat. Addit sceleris scelus: stirpem fratris virilem interimit, fratris filiae Reae Silviae per speciem honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetuā virginitate spem partus adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fati tantae origo urbis maximique secundum deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia deus auctor culpa honestior erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat. Sed nec dii nec homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regiae vindicant: sacerdos vincita in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet.

Fortē quadam divinitus super ripas Tiberis effusus

lēnibus stāgnis nec adiri usquam ad iūsti cursum poterat
 amnis, et posse quamvis languidā mergi aquā infantes
 spem ferentibus dabat. Ita, velut dēfūcti rēgis imperiō,
 in proximā eluviē, ubi nunc ficus Rūminālis est —
 5 Rōmulārem vocātam ferunt — puerōs expōnunt. Vāstae
 tum in his locis solitūdines erant.

Tenet fāma, cum fluitantem alveum, quō expositi erant
 pueri, tenuis in siccō aqua dēstituisset, lupam sitientem
 ex mōntibus, quī circā sunt, ad puerilem vāgitum cursum
 10 flēxisse; eam submissās infantibus adeō mitem praeuisse
 mammās, ut linguā lambentem puerōs magister rēgiū pe-
 coris invēnerit — Faustulō fuisse nōmen ferunt. Ab eō
 ad stabula Lārentiae uxōri educandōs datōs. Sunt quī
 Lārentiam vulgātō corpore lupam inter pāstōrēs vocātam
 15 putent; inde locum fābulae ac mirāculō datum.

✕ Ita geniti itaque educāti, cum primum adolēvit aetās,
 nec in stabulis nec ad pecora sēgnēs, vēnandō peragrāre
 saltūs. Hinc rōbore corporibus animisque sūmptō iam
 nōn ferās tantum subsistere, sed in latrōnēs praedā
 20 onustōs impetūs facere, pāstōribusque rapta dividere, et
 cum his crēscēte in diēs grege iuvenum sēria ac iocōs
 celebrāre.

V. Iam tum in Palātiō mōnte Lupercal hōc fuisse
 lūdicum ferunt, et ā Pallantēō, urbe Arcadicā, Pallan-
 25 tium, dein Palātium mōntem appellātum. Ibi Euandrum,
 quī ex eō genere Arcadum multis ante tempestātibus
 tenuerit loca, sollemne adlātum ex Arcadiā instituisse, ut
 nūdī iuvenēs Lycaeum Pāna venerantēs per lūsum atque
 lascīviam currerent, quem Rōmānī deinde vocāvērunt
 30 Inuum.

Huic dēditis lūdicro, cum sollemne nōtum esset, insi-
 diātōs ob iram praedae amissae latrōnēs, cum Rōmulus vi

sē dēfendisset, Remum cēpisse, captum rēgī Amūliō trādidisse ūltrō accūsantēs. Crīminī māximē dabant in Numitōris agrōs ab iis impetūs fierī; inde eōs conlēcā iuvenum manū hostilem in modum praedās agere. Sic ad supplicium Numitōrī Remus dēdītur.

Iam inde ab initiō Faustulō spēs fuerat rēgiam stirpem apud sē ēducārī: nam et expositōs iūssū rēgis infantēs sciēbat, et tempus, quō ipse eōs sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immātūrā nisi aut per occāsiōnem aut per necessitātem aperīre nōluerat. Nec-
cessitās prior vēnit. Ita metū subāctus Rōmulō rem aperit. Fōrte et Numitōrī, cum in custōdiā Remum habēret, audissetque geminōs esse frātrēs, comparandō et aetātem eōrum et ipsam minimē servilem indolem tetigerat animum memoria nepōtum; sciscitandōque eōdem
pervēnit, ut haud procul esset quā Remum āgnōsceret.

Ita undique rēgī dolus nequitur. Rōmulus nōn cum globō iuvenum—nec enim erat ad vim apertam pār—sed aliīs aliō itinere iūssīs certō tempore ad rēgiam venīre pāstōribus, ad rēgem impetum facit, et ā domō
Numitōris aliā comparātā manū adiuvat Remus. Ita rēgem obtruncant.

VI. Numitor inter primum tumultum hostis invāsisse urbem atque adortōs rēgiam dictitāns, cum pūbem Albānam in arcem praesidiō armisque obtinendam āvocāset, postquam iuvenēs perpetrātā caede pergere ad sē grātulantēs vīdit, extemplō advocātō conciliō scelus in sē frātris, orīginem nepōtum, ut geniti, ut ēducāti, ut cōgniti essent, caedem deinceps tyrannī sēque eius auctōrem ostendit. Iuvenēs per mediam cōntiōnem āgmine ingressi
cum avum rēgem salūtāssent, secūta ex omnī multitudine cōnsentiēns vōx ratum nōmen imperiumque rēgī efficit.

✱ Ita Numitōrī Albānā rē permissā Rōmulum Remumque
 cupīdō cēpit in iīs locīs, ubi expositī ubique ēducātī
 erant, urbis condendae. Et supererat multitūdō Albānō-
 rum Latinōrumque; ad id pāstōrēs quoque accesserant,
 5 quī omnēs facile spem facerent, parvam Albam, parvum
 Lāvīnium prae eā urbe, quae conderētur, fore. Intervē-
 nit deinde hīs cōgītātīōnibus avītum malum, rēgnī cupīdō,
 atque inde foedum certāmen coortum ā satis mīti prīn-
 cipiō. Quoniam geminī essent, nec aetātis verēcundia
 10 discrīmen facere posset, ut dīi, quōrum tūtēlae ea loca
 essent, auguriīs legerent quī nōmen novae urbī daret,
 quī conditam imperiō regeret, Palātium Rōmulus, Remus
 Aventīnum ad inaugurandum templa capiunt.

✱ VII. Priōrī Remō augurium vēnisse fertur sex vultu-
 15 rēs, iamque nūntiātō auguriō cum duplex numerūs Rō-
 mulō sē ostendisset, utrumque rēgem sua multitūdō
 cōnsalūtāverat. Tempore illī praeceptō, at hī numerō
 avium rēgnū trahēbant. Indē cum altercātīōne con-
 gressī certāmine irārum ad caedem vertuntur. Ibi in
 20 turbā ictus Remus cecidit. Vulgātior fāma est lūdibriō
 frātris Remum novōs trānsiluisse mūrōs; inde ab irātō
 Rōmulō, cum verbīs quoque increpitāns adiēcisset, “Sic
 deinde quicumque alius trānsiliet moenia meā!” inter-
 fectum. Ita sōlus potītus imperiō Rōmulus; condita
 25 urbs conditōris nōmine appellāta.

Palātium prīmum, in quō ipse erat ēducātus, mūniit.
 Sacra diīs aliīs Albānō ritū, Graecō Herculi, ut ab Eu-
 andrō institūta erant, facit. Herculem in ea loca Gērý-
 one interēptō bovēs mirā speciē abēgisse memorant, ac
 30 prope Tiberim fluvium, quā prae sē armentum agēns
 nandō trāiēcērat, locō herbidō, ut quīete et pābulō laetō
 reficeret bovēs, et ipsum fessum viā prōcubuisse. Ibi

cum eum cibō vīnōque gravātum sopor oppressisset, pāstor accola ēius locī nōmine Cācus, ferōx virībus, captus pulchritūdine boum cum āvertere eam praedam vellet, quia, sī agendō armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eō dēductūra 5 erant, āversōs bovēs, eximium quēmq̃ pulchritūdine, caudis in speluncam trāxit. *by their tails*

Herculēs ad prīmam aurōram somnō excitus cum gregem perlūstrāset oculis et partem abesse numerō sēnsisset, pergit ad proximam speluncam, sī fōrte eō vestigia 10 ferrent. Quae ubi omnia forās versa vidit nec in partem aliam ferre, cōfūsus atque incertus animī ex locō infestō agere porrō armentum occēpit. Inde cum āctae bovēs quaedam ad dēsiderium, ut fit, relictārum mūgissent, red-dita inclūsārum ex speluncā boum vōx Herculem con- 15 vertit. Quem cum vādentem ad speluncam Cācus vī prohibēre cōnātus esset, ictus clāvā fidem pāstorū nēquiquam invocāns morte occubuit.

Euander tum ea profugus ex Peloponnēsō auctōritāte magis quam imperiō regēbat loca, venerābilis vir mīrā- 20 culō litterārum, reī novae inter rudēs artium hominēs, venerābilior dīvinitāte crēditā Carmentae māt̄ris, quam fātiloquam ante Sibyllae in Ītaliā adventum mīrātae eae gentēs fuerant. Is tum Euander, concursū pāstorū trepidantium circā advenam (manifestae reum) caedis ex- 25 citus, postquam facinus facinorisque causam audīvit, habitum fōrmamque virī aliquantum ampliōrem augustiōremque hūmānā intuēns, rogitat quī vir esset. Ubi nōmen patremque ac patriam accēpit, “Iove nāte, Herculēs, salvē,” inquit. “Tē mihi māt̄er, vērīdica interpres deūm, 30 auctūrum caelestium numerum cecinit, tibi que āram hīc dicātum irī, quam opulentissima olim in terrīs gēns

māximam vocet tuōque ritū colat." Dextrā Herculēs datā accipere sē ōmen implētūrumque fāta ārā conditā ac dicātā ait. Ibi tum primum bove eximiā captā dē grege sacrum Herculi adhibitīs ad ministerium dapemque
 5 Potitiīs ac Pināriīs, quae tum familiae māximē inclitae ea loca incolēbant, factum.

X Fōrte ita ēvenit, ut Potitiū ad tempus praestō essent, iisque exta appōnerentūr, Pinārii extīs adēsīs ad cēteram venirent dapem. Inde institūtum mānsit, dōnec Pinārium
 10 genus fuit, nē extīs sollemnium vescerentur. Potitiū ab Euandrō ēdocti antistitēs sacri eius per multās aetātēs fuērunt, dōnec traditō servīs pūblicīs sollemnī familiae ministeriō genus omne Potitiōrum interiit. Haec tum
 15 sacra Rōmulus ūna ex omnibus peregrīna suscēpit, iam tum immortalitātis virtūte partae, ad quam eum sua fāta dūcēbant, fautor.

VIII. Rēbus dīvinīs rīte perpetrātīs vocātāque ad concilium multitudīne, quae coalēscere in populī ūnūs corpus nullā rē praeterquam lēgibus poterat, iūra dedit;
 20 quae ita sāncta generi hominum agresti fore ratus, si sē ipse venerābilem insignibūs imperiū fēcisset, cum cēterō habitū sē augustiōrem, tum māximē lictōribus duodecim sūmptīs fēcit.

Alii ab numerō avium, quae auguriō rēgnū por-
 25 tenderant, eum secūtum numerum putant; mē haud paenitet eōrum sententiae esse, quibus et appāritōrēs hōc genus ab Etrūscīs finitimīs, unde sella curūlis, unde toga praetexta sūmpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet; et ita habuisse Etrūscōs, quod ex duodecim
 30 populis commūniter creatō rēge singulōs singulī populī lictōrēs dederint.

Crēscēbat interim urbs mūnitiōnibus alia atque alia

appetendō loca, cum in spem magis futūrae multitudi-
nis quam ad id quod tum hominum erat, mūnīrent.
Deinde nē vāna urbis māgnitūdō esset, adiciendae mul-
titudinis causā vetere cōsiliō condentium urbēs, quī
obscuram atque humilem conciendō ad sē multitudinem 5
nātam ē terrā sibi prōlem ēmentiēbantur, locum, quī
nunc saeptus dēscendentibus inter duōs lūcōs est, asylum
aperit. Eō ex finitimīs populis turba omnis sine discrimi-
mine, liber an servus esset, avida novārum rērum per-
fūgit, idque primum ad coeptam māgnitudinem rōboris 10
fuit.

Cum iam vīrium haud paenitēret, cōsiliū deinde vīri-
bus parat: centum creat senātōrēs, sive quia is numerus
satis erat, sive quia sōlī centum erant, quī creārī patrēs
possent. Patrēs certē ab honōre, patriciique prōgeniēs 15
eōrum appellātī.

IX. Iam rēs Rōmāna adeō erat valida, ut cuilibet
finitimārum civitātum bellō pār esset; sed pēnuriā mu-
lierum hominis aetatem dūrātūra māgnitūdō erat, quippe
quibus nec domī spēs prōlis nec cum finitimīs cōnūbia 20
essent. Tum ex cōsiliō patrum Rōmulus lēgātōs circā
vicinās gentēs misit, qui societātem cōnūbiumque novō
populō peterent: urbēs quoque ut cētera ex infimō
nāsci; dein, quās sua virtūs ac diī iuvent, māgnās opēs
sibi māgnūque nōmen facere; satis scīre orīginī Rō- 25
mānae et deōs adfuisse et nōn dēfutūram virtutem:
proinde nē gravārentur hominēs cum hominibus sangui-
nem ac genus miscēre.

Nusquam benignē lēgatiō audita est: adeō simul sper-
nēbant, simul tantam in mediō crēscēntem mōlem sibi 30
ac posteris suis metuēbant. A plērisque rogitantibus di-
missi, ecquod fēminīs quoque asylum aperuissent: id

enim dēnum compār cōnūbium fore. Aegrē id Rōmāna pūbēs passa, et haud dubiē ad vim spectāre rēs coepit.]

Cuī tempus locumque aptum ut daret Rōmulus, aegritūdinem animī dissimulāns lūdōs ex industriā parat
 5 Neptūnō Equestri (sollemnīs; Cōnsuālia vocat. Indici deinde finitimīs spectāculum iubet, quantōque apparātū tum sciēbant aut poterant concelebrant, ut rem clāram exspectātamque facerent. Multī mortālēs convēnēre, studiō etiam videndae novae urbis, māximē proximī quīque,
 10 Caenīnēnsēs, Crustumīnī, Antemnātēs; iam Sabīnōrum omnis multitūdō cum liberīs ac coniugibus vēnit. Invītātī hospitāliter per domōs cum situm moeniaque et frequentem tēctīs urbem vīdissent, mīrantur tam brevī rem Rōmānam crēvisse.

15 Ubi spectāculi tempus vēnit, dēditaeque eō mentēs cum oculīs erant, tum (ex compositō) orta vīs, signōque datō iuventūs Rōmāna ad rapiendās virginēs discurrit. Magna pars fōrte, in quem quaeque inciderat, raptae. Quāsdam fōrmā excellentēs (primōribus patrum destinātās
 20 ex plēbe hominēs,) quibus datum negōtium erat, domōs dēferēbant. Ūnam longē ante aliās speciē ac pulchritūdine īnsignem ā globō Talassii cūiusdam raptam ferunt, multisque scīscitantibus cūinam eam ferrent, identidem, nē quis violāret, Talassio ferri clāmītātum; inde nūptiā-
 25 lem hanc vōcem factam. Turbātō per metum lūdicrō maesti parentēs virginum profugiunt, incūsantēs violātī hospitīi foedus deūmque invocantēs, cūius ad sollemne lūdōsque per fās ac fidem dēceptī vēnissent. Nec raptīs aut spēs dē sē melior aut indignātiō est minor.

30 Sed ipse Rōmulus circumibat, docēbatque patrum id superbiā factum, quī cōnūbium finitimīs negāssent: illās tamen in mātirimōniō, in societāte fōrtūnarum omnium

civitātisque, et, quō nihil cārius hūmānō generī sit, liberū fore; mollirent modo irās, et quibus fōrs corpora dedisset, darent animōs; saepe ex iniuriā postmodum grātiā ortā, eōque meliōribus ūsūrās virīs, quod (adnī-
sūrus) prō sē quisque sit, ut, cum (suam vicem) fūctus 5
officiō sit, parentium etiam patriaeque expleat dēsiderium. Accēdēbant blanditiae virōrum factum pūrgantium cupi-
ditātē atque amōre, quae māximē ad muliebre ingenium
efficacēs precēs sunt.

X. Iam admodum mītigātī animī raptīs erant. At 10
raptārum parentēs tum māximē sordidā veste lacrimisque
et querellis civitātēs concitābant. Nec domī tantum
indignātiōnēs continēbant, sed congregābantur undique
ad Titum Tatium, rēgem Sabīnōrum, et lēgātiōnēs eō,
quod māximum Tatī nōmen in iis regiōnibus erat, con- 15
veniēbant. Caenīnēnsēs Crustumīnique et Antemnātēs
erant, ad quōs eius iniūriae pars pertinēbat. Lentē
agere hīs Tatius Sabīnique vīsī sunt; ipsī inter sē trēs
populī commūniter bellum parant. Nē Crustumīnī qui-
dem atque Antemnātēs prō ārdōre irāque Caenīnēnsium 20
satis sē impigrē movent; ita per sē ipsum nōmen Caenī-
num in agrum Rōmānum impetum facit.

Sed effūsē vāstantibus fit obviū cum exercitū Rōmulus,
levīque certāmine docet vānam sine viribus iram esse.
Exercitum fundit fugatque, fūsum persequitur; rēgem in 25
proeliō obruncat et spoliāt; duce hostium occisō urbem
prīmō impetū capit.

Inde exercitū victōre reductō ipse, cum factīs vjr
māgnificus tum factōrum ostentātor haud minor, spolia
ducis hostium caesi suspēsa fabricātō ad id aptē fer- 30
culō gerēns in Capitōlium ēscendit, ibique ea cum ad
quercum pāstōribus sacram dēposuisset, simul cum dōnō

dēsīgnāvit templō Iovis finis cōgnōmenque addidit deō.
 “Iuppiter Feretrī,” inquit, “haec tibi victor Rōmulus
 rēx rēgia arma ferō, templumque hīs regiōnibus, quās
 modo animō (mētātus sum,) dēdicō sēdem opīmīs spoliīs
 5 quae rēgibus ducibusque hostiū caesis mē auctōrem
 sequentēs posterī ferent.”

Haec templi est origō, quod primum omnium Rōmae
 sacrātum est. Ita deinde diīs vīsum, nec inritam condi-
 tōris templi vōcem esse, quā lātūrōs eō spolia posterōs
 10 nūcupāvit, nec multitudine compotum ēius dōnī vulgārī
 laudem. Bīna postea inter tot annōs, tot bella opīma
 p̄arta sunt spolia; adeō rāra ēius fōrtūna decoris fuit.

+ XI. Dum ea ibi Rōmānī gerunt, Antemnātium exer-
 citus per occāsionem ac sōlitūdinem hostiliter in finēs
 15 Rōmānōs incursiōnem facit. Raptim et ad hōs Rōmāna
 legiō ducta pālātōs in agrīs oppressit. Fūsī igitur primō
 impetū et clāmōre hostēs, oppidum captum; duplicique
 victōriā ovariantem Rōmulum Hersilia coniūnx, precibus
 raptarum fatigāta, orat ut parentibus eārum det veniam
 20 et in civitatem accipiat: ita rem coalēscere concordia
 posse. Facile impetrātum.

Inde contrā Crustumīnōs profectus bellum inferentēs.
 Ibi minus etiam, quod aliēnis clādibus ceciderant animī,
 certāminis fuit. Utrōque colōniae missae; plūrēs inventi,
 25 quī propter ūbertatem terrae in Crustumīnum nōmina
 darent. Et Rōmam inde frequenter migrātum est, ā pa-
 rentibus māximē ac propinquis raptarum.

+ [Novissimum ab Sabīnīs bellum ortum, multōque id
 māximum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem āc-
 30 tum est, nec ostendērunt bellum prius quam intulērunt.
 Cōnsiliō etiam additus dolus. Spurius Tarpēius Rōmānae
 praeerat arcī. Hūius filiam virginem aurō corrumpit

Tatius, ut armātōs in arcem accipiat — aquam fōrte ea tum sacris extrā moenia petītum ierat; accepti obrutam armīs necāvēre, seu ut vī capta potius arx vidēretur, seu prōdendī exempli causā, nē quid usquam fīdum prōditōrī esset.

5

Additur fābulae, quod vulgō Sabīnī aureās armillās māgnī ponderis bracchiō laevō gemmātōsque māgnā speciē ānulōs habuerint, pepigisse eam quod in sinistrīs manibus habērent; eō scūta illi prō aureīs dōnīs congesta. Sunt quī eam ex pactō trādendī quod in sinistrīs manibus esset dērectō arma petisse dicant, et fraude vīsam agere suā ipsam perēptam mercēde.

XII. Tenuēre tamen arcem Sabīnī, atque inde posterō diē, cum Rōmānus exercitus instrūctus quod inter Palātīnum Capitōlinumque collem campī est complēsset, nōn prius dēscendērunt in aequum, quam irā et cupiditāte recuperandae arcis stimulante (animōs) in adversum Rōmānī subiēre. Prīncipēs utrimque pūgnam ciēbant, ab Sabīnīs Mettius Curtius, ab Rōmānīs Hostius Hostilius. Hīc rem Rōmānam iniquō locō ad prīma signa animō atque audāciā sustinēbat. Ut Hostius cecidit, cōnfestim Rōmāna inclinātur aciēs, fūsaque est ad veterem portam Palātīi.

Rōmulus et ipse turbā fugientium āctus, arma ad caelum tollēns, “Iuppiter, tuīs,” inquit, “iūssus avibus hīc in Palātiō prīma urbī fundāmenta iēcī. Arcem iam scelere ēmptam Sabīnī habent; inde hūc armātī superātā mediā valle tendunt. At tū, pater deūm hominumque hinc saltem arcē hostēs, dēme terrōrem Rōmānīs fugamque foedam siste. Hīc ego tibi templum Statōrī Iovī, quod monumentum sit posteris tuā praesentī ope servātam urbem esse, voveō.” Haec precātus, velut sī

25

30

sēnsisset auditās precēs, “Hinc,” inquit, “Rōmānī, Iuppi-
ter optimus māximus resistere atque iterāre pūgnam
iubet.” Restitēre Rōmānī tamquam caelesti vōce iūssī;
ipse ad prīmōrēs Rōmulus prōvolat.]

5 [Mettius Curtius ab Sabīnīs princeps ab arce dēcucur-
rerat, et effūsōs ēgerat Rōmānōs tōtō quantum forō spa-
tium est, nec procul iam ā portā Palātii erat, clāmitāns
“Vicimus perfidōs hospitēs, imbellēs hostēs. Iam sciunt
longē aliud esse virginēs rapere, aliud pūgnāre cum virīs.”
10 In eum haec glōriantem cum globō ferōcissimōrum iuve-
num Rōmulus impetum facit. Ex equō tum fōrte Mettius
pūgnābat; eō pelli facilius fuit. Pulsum Rōmānī per-
sequuntur, et alia Rōmāna aciēs audaciā rēgis accēnsa
fundit Sabīnōs. Mettius in palūdem sēsē strepitū sequen-
15 tium trepidante equō coniēcit; āverteratque ea rēs etiam
Sabīnōs tantī periculō virī. Et ille quidem adnuentibus
ac vocantibus suis favōre multōrum additō animō ēvādīt;
Rōmānī Sabīnīque in mediā convalle duōrum mōntium
redintegrant proelium, sed rēs Rōmāna erat superior.]

20 XIII. Tum Sabīnae mulierēs, quārum ex iniūriā bellum
ortum erat, crīnibus passis scissāque veste, victō malis
muliebrī pavōre, ausae sē inter tēla volantia inferre, ex
trānsversō impetū factō dirimere infestās aciēs dirimere
irās, hinc patrēs hinc virōs ōrantēs nē sē sanguine ne-
25 fandō socerī generīque respergerent, nē parricidiō macu-
lārent partūs suōs, nepōtum illī, hī liberūm prōgeniem.
“Sī adfīnitātis inter vōs, sī cōnūbī piget, in nōs vertite
irās; nōs causa bellī, nōs vulnerum ac caedium virīs ac
parentibus sumus; melius peribimus quam sine alterīs
30 vestrūm viduae aut orbae vivēmus.”

Movet rēs cum multitudinem tum ducēs. Silentium et
repentina fit quies, inde ad foedus faciendum ducēs prōd-

eunt; nec pācem modo sed cīvitatē ūnam ex duābus faciunt, rēgnū cōsociant, imperium omne cōferunt Rōmam. Ita geminātā urbe, ut Sabīnīs tamen aliquid darētur, Quirītēs ā Curibus appellātī. Monumentum ēius pūgnae, ubi primum ex profundā ēmersus palūde equus 5 Curtium in vadō statuit, Curtium lacum appellāunt.]

* Ex bellō tam trīstī laeta repente pāx cārīorēs Sabīnās virīs ac parentibus et ante omnēs Rōmulō ipsī fēcīt. Itaque, cum populum in cūrīās trīgintā divideret, nōmina eārum cūrīs imposuit. Id nōn trāditur, cum haud dubiē 10 aliquantō numerus māior hōc mulierum fuerit, aetāte an dignitatibus suis virōrumve an sorte lēctae sint, quae nōmina cūrīs darent.

Eōdem tempore et centuriae trēs equitum cōscrip̄tae sunt: Ramnēnsēs ab Rōmulo, ab T. Tatiō Titiēnsēs ap- 15 pellātī; Lucerum nōminis et orīginis causa incerta est. Inde nōn modo commūne sed concors etiam rēgnū duobus rēgibus fuit.

XIV. Post aliquot annōs propīnquī rēgis Tatiī lēgātōs Laurentium pulsan̄t, (cumque Laurentēs iūre gentium 20 agerent, apud Tatium grātia suōrum et precēs plūs poterant.) Igitur illōrum poenam in sē vertit: nam Lāvīnī, cum ad sollemne sacrificium eō vēnisset, concursū factō interficitur. Eam rem minus aegrē quam dignū erat tulisse Rōmulum ferunt, seu ob infīdam societātem rēgnī, 25 seu quia haud iniuriā caesum crēdebāt. Itaque bellō quidem abstinuit; ut tamen expiārentur lēgātōrum iniūriae rēgisque caedēs, foedus inter Rōmam Lāvīniumque urbēs renovātum est.

Et cum hīs quidem inspērāta pāx erat; aliud multō 30 propius atque in ipsīs prope portīs bellum ortum. (Fidēnātēs nimis vicinās prope sē convalēscere opēs ratī,)

priusquam tantum rōboris esset quantum futurum appā-
 rēbat, occupant bellum facere. Iuventūte armātā im-
 missā vāstatur agrī quod inter urbem ac Fidēnās est.
 Inde ad laevam versī, quia dextrā Tiberis arcēbat, cum
 5 māgnā trepidatiōne agrestium populantur; tumultusque
 repēns ex agrīs in urbem inlātus prō nūntiō fuit. Ex-
 citus Rōmulus—neque enim dilatiōnem pati tam vicinum
 bellum poterat—exercitum ēdūcit, castra ā Fidēnīs mille
 passuum locat. Ibi modicō praesidiō relictō, ēgressus
 10 omnibus cōpiīs partem militum locīs circā dēnsa vir-
 gulta obscurīs subsidere in insidiīs iussit; cum parte
 māiōre atque omnī equitatū profectus, id quod quaerē-
 bat, tumultuōsō et mināci genere pūgnae adequitandō
 15 ipsīs prope portis hostem excīvit. Fugae quoque, quae
 simulanda erat, eadem equestris pūgna causam minus
 mirābilem dedit. Et cum velut inter pūgnae fugaeque
 cōsiliū trepidante equitatū pedes quoque referret gra-
 dum, plēnīs repente portis effūsī hostēs, impulsā Rōmānā
 aciē, studiō instandī sequendique trahuntur ad locum insi-
 20 diārū.

Inde subitō exortī Rōmānī trānsversam invādunt hos-
 tium aciem; addunt pavōrem mōta ē castrīs signa eōrum,
 quī in praesidiō relictī fuerant. Ita multiplicī terrōre
 perculsi Fidēnātēs, prius paene quam Rōmulus quīque
 25 cum eō equitēs erant circumagerent frēnīs equōs, terga
 vertunt multōque effūsus, quippe vērā fuga, quī simu-
 lantēs paulō ante secūtī erant, oppidum repetēbant. Nōn
 tamen ēripuēre sē hostī: haerēs in tergō Rōmānus pri-
 usquam forēs portārum obicerentur velut āgmine ūnō
 30 inrumpit.

XV. Belli Fidēnātis contāgiōne inritātī Vēientium ani-
 mī et cōsanguinitāte—nam Fidēnātēs quoque Etrūscī

fuērunt — et quod ipsa propinquitās locī, sī Rōmāna arma omnibus infesta finitimis essent, stimulābat, in finēs Rōmānōs excucurrerunt populābundī magis quam iūstī mōre bellī. Itaque nōn castris positīs, nōn exspectatō hostium exercitū, raptam ex agrīs praedam portantēs 5 Vēiōs rediēre. Rōmānus contrā, postquam hostem in agrīs nōn invēnit, dimicātiōnī ūltimae instrūctus intensusque Tiberim trānsit. Quem postquam castra pōnere et ad urbem accessūrum Vēientēs audivēre, obviam ēgressī, ut potius aciē dēcernerent quam inclūsī dē 10 tēctīs moenibusque dimicārent. Ibi viribus nullā arte adiūtīs tantum veterānī rōbore exercitūs rēx Rōmānus vicit, persecūtusque fūsos ad moenia hostēs urbe validā mūrīs ac sitū ipsō mūnitā abstinuit; agrōs rediēns vastat ulciscendī magis quam praedae studiō. Eāque clāde 15 haud minus quam adversā pūgnā subactī Vēientēs pācem petītum orātōrēs Rōmam mittunt. Agrī parte multātīs in centum annōs indūtiae datae.

Haec fermē Rōmulō rēgnante domī militiaeque gesta, quōrum nihil absonum fidei divīnae originis divinitātisque 20 post mortem crēditae fuit, nōn animus in rēgnō avitō recuperandō, nōn condendae urbis cōsiliū, nōn bellō ac pāce firmandae. Ab illō enim profectō viribus datīs tantum valuit, ut in quadrāgintā deinde annōs tūtā pācem habēret. Multitudinī tamen grātor fuit quam 25 patribus, longē ante aliōs acceptissimus militum animīs; trecentōsque armātōs ad custōdiam corporis, quōs Celestēs appellāvit, nōn in bellō solum sed etiam in pāce habuit.

XVI. His immortalibus ēditīs operibus cum ad exercitū 30 recēnsendum cōtiōnem in campō ad Caprae Palūdem habēret, subito coorta tempestās cum māgnō

fragōre tonitribusque tam dēnsō rēgem operuit nimbō,
 ut cōspectum eius cōtīōnī abstulerit; nec deinde in
 terrīs Rōmulus fuit. Rōmāna pūbēs sēdātō tandem
 pavōre, postquam ex tam turbidō diē serēna et tran-
 5 quilla lūx rediit, ubi vacuam sēdem rēgiam vīdit, etsi
 satis crēdēbat patribus, quī proximī steterant, sublimem
 raptum procellā, tamen velut orbitātis metū icta mae-
 stum aliquamdiū silentium obtinuit. Deinde, ā paucīs
 initīo factō, deum deō nātum, rēgem parentemque urbis
 10 Rōmānae salvēre ūniversī Rōmulum iubent; pācem pre-
 cibus exposcunt, utī volēns propitius suam semper sō-
 spitet prōgeniem. Fuisse crēdō tum quoque aliquōs,
 quī discerptum rēgem patrum manibus tacitī arguerent—
 mānāvit enim haec quoque sed perobscura fāma; illam
 15 alteram admīratiō virī et pavor praesēns nōbilitāvit.

Et cōsiliō etiam ūnūs hominis addita reī dicitur fidēs.
 Namque Proculus Iūlius, sollicitā cīvitate dēsideriō rēgis
 et infēnsa patribus, gravis, ut trāditur, quamvis māgnae
 reī auctor in cōtīōnem prōdit. “Rōmulus,” inquit,
 20 “Quiritēs, parēns urbis hūius, primā hodiernā lūce caelō
 repente dēlapsus sē mihi obvium dedit. Cum perfūsus
 horrōre venerābundus adstissem, petēns precibus, ut
 contrā intuērī fās esset, ‘Abī, nūntiā,’ inquit, ‘Rōmānīs,
 caelestēs ita velle, ut mea Rōma caput orbis terrārum
 25 sit; proinde rem militārem colant, sciantque et ita poste-
 rīs trādant nullās opēs hūmānās armīs Rōmānīs resistere
 posse.’ Haec,” inquit, “locūtus sublimis abiit.” Mirum
 quantum illī virō nūntiantī haec fidēs fuerit, quamque
 dēsiderium Rōmulī apud plēbem exercitumque factā fidē
 30 immortalitātis lenitum sit.

XVII. Patrum interim animōs certāmen rēgnī ac cu-
 pidō versābat. Necdum ad singulōs, quia nēmō māgno-

pere ēminēbat in novō populō, pervēnerat; factionibus inter ordinēs certābatur. Oriundi ab Sabinis, nē, quia post Tatii mortem ab suā parte nōn erat rēgnātum, in societāte aequā possessionem imperiū āmitterent, suī corporis creārī rēgem volēbant; Rōmānī vērēs peregrīnum 5 rēgem āspērābantur. In variis voluntātibus rēgnārī tamen omnēs volēbant, libērtātis dulcedine nōndum expertā. Timor deinde patrēs incessit, nē civitātem sine imperiō, exercitum sine duce, multārum circā civitātium inritātis animīs, vīs aliqua externa adorirētur. Et esse igitur ali- 10 quod caput placēbat, et nēmō alterī concēdere in animum indūcēbat.

Ita rem inter sē centum patrēs decem decuriis factis singulisque in singulās decuriās creatīs, quī summae rerū praeessent, cōnsociant. Decem imperitābant, ūnus cum 15 insignibus imperiū et lictōribus erat; quīque diērum spatio finiēbatur imperium ac per omnēs in orbem ibat; annumque intervāllum rēgnī fuit. Id ab rē, quod nunc quoque tenet nōmen, interrēgnum appellātum.

Fremere deinde plēbs, multiplicātam servitūtem, centum 20 prō ūnō dominōs factōs; nec ūltrā nisi rēgem et ab ipsis creatum vidēbantur passūrī. [Cum sēnsissent ea movērī patrēs, offerendum ūltrō ratī quod amissūrī erant, ita grātiā ineunt summā potestāte populō permissā, ut nōn plūs darent iūris quam retinērent.] Dēcrēverunt enim ut, 25 cum populus rēgem iussisset, id sic ratum esset, si patrēs auctōrēs fierent. Hodiē quoque in lēgibus magistrātibusque rogandis ūsūrpātur idem iūs, vī adēptā: priusquam populus suffrāgium ineat, in incertum comitiōrum ēventum patrēs auctōrēs fiunt."

Tum interrēx cōntiōne advocātā "Quod bonum faustum felixque sit," inquit, "Quiritēs, rēgem creāte: ita patri-

bus vīsum est. Patrēs deinde, sī dīgnū quī secundus ab Rōmulō numerētur creāritis, auctōrēs fient.” Adeō id grātum plēbī fuit, ut, nē victī beneficiō vidērentur, id modo scīscerent iubērentque, ut senātus dēcerneret quī
5 Rōmae rēgnārēt.

XVIII. Inclita iūstitia religiōque eā tempestāte Numae Pompilī erat. Curibus Sabīnīs habitābat, cōsultissimus vir, ut in illā quisquam esse aetāte poterat, omnis dīvinī atque hūmānī iūris. Auctōrem doctrīnae
10 ēius, quia nōn exstat alius, falsō Samium Pŷthagoram ēdunt, quem Serviō Tulliō rēgnante Rōmae centum amplius post annōs in ūltimā Ītalīae orā circā Metapontum Hēracleāque et Crotōna iuvenū aemulantium (studia) coetūs habuisse cōstat. Ex quibus locīs, etsī ēiusdem
15 aetātis fuisset, quae fāma in Sabīnōs, aut quō linguae commerciō quemquam ad cupiditatem discendī excīvisset, quōve praesidiō ūnus per tot gentēs dissonās sermōne mōribusque pervēnisset? Suōpte igitur ingeniō temperātum animum virtūtibus fuisse opīnor magis, in-
20 strūctumque nōn tam peregrinīs artibus quam disciplinā taetricā ac trīstī veterum Sabīnōrum, quō genere nūllum quondam incorruptius fuit.

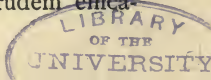
✓ Auditō nōmine Numae patrēs Rōmānī, quamquam inclinārī opēs ad Sabīnōs rēge inde sūmptō vidēbantur,
25 tamen neque sē quisquam nec factiōnis suae alium nec dēnique patrum aut cīvium quemquam praeferre illī virō ausī, ad ūnum omnēs Numae Pompiliō rēgnū dēferendum dēcernunt. Accītus, sicut Rōmulus augurātō urbe condendā rēgnū adeptus est, dē sē quoque deōs cōn-
30 sulī iussit. Inde ab augure, cui deinde honōris ergō pūblicū id perpetuumque sacerdotium fuit, dēductus in arcem, in lapide ad merīdiem versus cōnsēdit. Augur

ad laevam ēius capite vĕlātō sēdem cēpit, dextrā manū baculum sine nōdō aduncum tenēns, quem lituum appellārunť.

Inde ubi prōspectū in urbem agrumque captō deōs precātus regiōnēs ab oriente ad occāsum dētermināvit, 5 dextrās ad merīdiem partēs, laevās ad septemtriōnem esse dixit, sīgnum contrā, quoad longissimē cōspectum oculī ferēbant, animō finīvit; tum, lituō in laevam manum trānslātō, dextrā in caput Numae impositā precātus ita est: “Iuppiter pater, sī est fās hunc 10 Numam Pompilium, cūius ego caput teneō, rēgem Rōmae esse, utī tū sīgna nōbīs certa acclārāssis inter eōs finēs quōs fēcī.” Tum perēgit verbīs auspicia quae mitti vellet; quibus mīssīs, dēclārātus rēx Numa dē templō dēscendit. 15

XIX. Quī rēgnō ita potitus urbem novam, conditam vī et armīs, iūre eam lēgibusque ac mōribus dē integrō condere parat. Quibus cum inter bella adsuēscere vidēret nōn posse, quippe efferārī mīlitiā animōs, mītigandum ferōcem populum armōrum dēsuetūdine ratus Iānum ad 20 infimum Argilētum indicem pācis bellīque fēcit, apertus ut in armīs esse cīvitatē, clausus pācātōs circā omnēs populōs significāret. Bis deinde post Numae rēgnum clausus fuit, semel T. Manliō cōsule post Pūnicum prīmum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetātī 25 diū dedērunť ut vidērēmus, post bellum Actiacum ab imperātōre Caesare Augustō pāce terrā marīque partā.

Clausō eō cum omnium circā finitimōrum societāte ac foederibus iūnxisset animōs, positīs externōrum periculōrum cūrīs nē lūxuriārent ōtiō animī, quōs metus hostium 30 disciplīnaque militāris continuerat, omnium prīmum rem ad multitudinem imperitam et illis saeculis rudem effīcā-

cissimam, deōrum metum iniciendum ratus est. Quī cum dēscendere ad animōs sine aliquō commentō mīraculī nōn posset, simulat sibi cum deā Ēgeriā congressus nocturnos esse; eius sē monitū, quae acceptissima
5 diis essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere.

Atque omnium primum ad cursū lūnae in duodecim mēses dēscribit annum; quem, quia tricēnos diēs singulis mēsibus lūna nōn explet, dēsuntque diēs solidō
10 annō, quī sōlstitiālī circumagitur orbe, intercalariis mēsibus interpōnendis ita dispēnsavit, ut vicēsimō annō ad mētā eandem sōlis, unde ōrsi essent, plēnis omnium annōrum spatiis diēs congruerent. Idem nefastos diēs fastosque fecit, quia aliquandō nihil cum populō agī
15 ūtile futurum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiēcit, quamquam ipse plūrima sacra obibat, ea māximē quae nunc ad Diālem flāminem pertinent. Sed quia in civitate bellicōsā plūrēs Rōmuli quam Numae similēs rēgēs putābat
20 fore, itūrōsque ipsos ad bella, nē sacra rēgiae vicis dēsererentur, flāminem Iovī adsiduum sacerdotem creāvit, insignique eum veste et curuli rēgiā sellā adōrnāvit. Huic duos flāminēs adiēcit, Mārti ūnum, alterum Quirīnō; virginēque Vestae lēgit, Albā oriundum sacerdotium et
25 genti conditoris haud aliēnum. Iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium dē publicō statuit, virginitate aliisque caerimōniis venerābilēs ac sāctās fecit.

✓ Salios item duodecim Mārti Grādīvō lēgit, tunicaeque pīctae insigne dedit et super tunicam aēneum pectori
30 tegumen, caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentēs carmina cum tripudiis sollemnique saltātū iussit.

Pōntificem deinde Numam Mārcium Mārci filium ex patribus lēgit, eīque sacra omnia exscripta exsignātaque attribuit, quibus hostiis, quibus diēbus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eōs sūmptūs pecūnia ērogārētur. Cētera quoque omnia pūblica prīvātaque sacra 5 pōntificis scītis subiēcit, ut esset quō cōsultum plēbēs venīret, nē quid dīvinī iūris neglegendō patriōs rītūs peregrīnōsque adsciscendō turbārētur; nec caelestēs modo caerimōnias sed iūsta quoque fūnebria plācandōsque 10 mānēs ut idem pōntifex ēdocēret, quaeque prōdigia fulminibus aliōve quō visū mīssa susciperentur atque cūrarentur. Ad ea ēliciēda ex mentibus dīvinis Iovī Ēliciō āram in Aventīnō dicāvit, deumque cōsultuit auguriis, quae suscipienda essent.

XXI. Ad haec cōsultanda prōcūrandaque multitudīne 15 omnī ā vī et armīs conversā, et animī aliquid agendō occupātī erant, et deōrum adsidua insīdēns cūra, cum interesse rēbus hūmānis caeleste nūmen vidērētur, eā pietāte omnium pectora imbuerat, ut fidēs ac iūs iūrandum proximō lēgum ac poenārum metū cīvitatē 20 regerent. Et cum ipsī sē hominēs in rēgis, velut unicī exemplī, mōrēs fōrmārent, tum finitimī etiam populī, quī antea castra, nōn urbem positam in mediō ad sollicitandam omnium pācem crēdiderant, in eam verēcundiam adductī sunt, ut cīvitatē tōtam in cultum versam 25 deōrum violāre dūcerent nefās. /

Lūcus erat, quem medium ex opacō specū fōns perennī rigābat aquā. Quō quia sē persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferēbat, Camēnis eum lūcum sacrāvit, quod eārum ibi concilia cum coniuge 30 suā Ēgeriā essent. Et Fideī sollemne instituit. Ad id sacrārium flāminēs bīgīs currū arcuatō vehī iussit,

manūque ad digitōs usque involūtā rem dīvinam facere, significantēs fidem tūtandam sēdemque ēius etiam in dexterīs sacrātam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendīs, quae Argeōs pōntificēs vocant, dēdicāvit.

5 Omnium tamen māximum ēius operum fuit tūtēla per omne rēgnī tempus haud minor pācis quam rēgnī.

Ita duo deinceps rēgēs, alius aliā viā, ille bellō hīc pāce, cīvitatē auxērunt. Rōmulus septem et trīgintā rēgnāvit annōs, Numa trēs et quadrāgintā. Cum valida
10 tum temperāta et bellī et pācis artibus erat cīvitas.

XXII. Numae morte ad interrēgnum rēs rediit. Inde Tullum Hostilium, nepōtem Hostilī, cūius in infimā arce clāra pūgna adversus Sabīnōs fuerat, rēgem populus iussit; patrēs auctōrēs factī. Hīc nōn solum proximō rēgī
15 dissimilis sed ferōcior etiam quam Rōmulus fuit. Cum aetās virēsque tum avīta quoque glōria animum stimulābat. Senēscere igitur cīvitatē ōtiō ratus undique māteriam excitandī bellī quaerēbat.

✓ Forte ēvēnit, ut agrestēs Rōmānī ex Albānō agrō,
20 Albānī ex Rōmānō praedās in vicem agerent. Imperitābat tum Gāius Cluilius Albae. Utrimque lēgātī fere sub idem tempus ad rēs repetendās mīssī. Tullus praecēperat suis, nē quid prius quam mandāta agerent. Satis sciēbat negātūrum Albānum; ita piē bellum indicī posse.
25 Ab Albānīs sōcordius rēs ācta: exceptī hospitio ab Tullō blandē ac benignē, comiter rēgis convīvium celebrant. Tantisper Rōmānī et rēs repetiverant priōrēs et negantī Albānō bellum in tricēsimum diem indīxerant. Haec renūntiant Tullō.

30 Tum lēgātīs Tullus dīcendī potestātem, quid petentēs vēnerint, facit. Illi omnium (ignārī) primum pūgandō terunt tempus: sē invitōs quicquam, quod minus placeat

Tullō, dictūrōs, sed imperiō subigī; rēs repetitum sē
vēnisse; nī reddantur, bellum indicere iussōs. Ad haec
Tullus “Nūntiāte,” inquit, “rēgī vestrō, rēgem Rōmānum
deōs facere testēs, uter prius populus rēs repetentēs
lēgātōs āspērnatūs dīmiserit, ut in eum omnēs expetant 5
hūiusce clādēs bellī.”

XXIII. Haec nūntiant domum Albānī. Et bellum
utrimque summā ope parābātur, cīvili simillimum bellō,
prope inter parentēs nātōsque, Trōiānam utrāque prō-
lem, cum Lāvīnium ab Trōiā, ab Lāvīniō Alba, ab Albā 10
nōrum stirpe rēgum oriundī Rōmānī essent. Ēventus
tamen bellī minus miserābilem dīmiciātiōnem fēcit, quod
nec aciē certātum est, et tēctis modo dirutis alterius
urbis duo populī in ūnum cōnfūsī sunt.

Albānī priōrēs ingentī exercitū in agrum Rōmānum 15
impetum fēcere. Castra ab urbe haud plūs quīnque
mīlia passuum locant, fossā circumdant — fossa Cluilia ab
nōmine ducis per aliquot saecula appellāta est, dōnec
cum rē nōmen quoque vetustāte abolēvit. In hīs ca-
strīs Cluilius Albānus rēx moritur; dictātōrem Albānī 20
Mettium Fūfetium creant. Interim Tullus ferōx prae-
cipuē morte rēgis, māgnūque deōrum nūmen, ab ipsō
capite ōrsum, in omne nōmen Albānum expetītūrum
poenās ob bellum impium dictitāns, nocte praeteritis ho-
stium castrīs infestō exercitū in agrum Albānum pergit. 25
Ea rēs ab stativīs excīvit Mettium. Dūcit quam prox-
imē ad hostem potest. Inde lēgātum praemissum nūnti-
āre Tullō iubet, priusquam dīmicient, opus esse conloquīō;
sī sēcum congressus sit, satis scīre ea sē adlātūrum, quae
nihilō minus ad rem Rōmānam quam ad Albānam per- 30
tineant. Haud āspērnatūs Tullus, tamen, sī vāna adfe-
rantur, in aciem ēdūcit. Exeunt contrā et Albānī.

Postquam strūctī utrimque stābant, cum paucīs proce-
 rum in medium ducēs prōcēdunt. Ibi infit Albānus:
 “Iniuriās et nōn redditās rēs, ex foedere quae repetitae
 sint, et ego rēgem nostrum Cluiliū causam huiusce esse
 5 belli audisse videor, nec tē dubitō, Tulle, eadem prae
 tē ferre. (Sed si vērā potius quam dictū speciōsa dī-
 cenda sunt,) cupidō imperiī duōs cōgnātōs vicinōsque
 populōs ad arma stimulat. Neque, rēctē an perperam,
 interpreter; fuerit ista ēius dēliberātiō quī bellum sus-
 10 cēpit; mē Albānī gerendō bellō ducem creāvēre. Illud
 tē, Tulle, monitum velim: Etrūsca rēs quanta circā
 nōs tēque māximē sit, quō propior es Tuscīs, hōc magis
 scīs. Multum illi terrā, plūrimū mari pollent. Memor
 estō, iam cum sīgnū pūgnae dabis, hās duās aciēs
 15 spectāculō fore, ut fessōs cōnfectōsque simul victōrem
 ac victum aggrediantur. Itaque si nōs dī amant, quoniam
 nōn contenti libertate certā in dubiam imperiī servitiūque
 āleam imus, ineāmus aliquam viam quā utri utris im-
 perent, sine māgnā clāde, sine multō sanguine utriusque
 20 populī dēcernī possit.”

Haud displicet rēs Tullō, quamquam cum indole animi
 tum spē victōriae ferōcior erat. Quaerentibus utrimque
 ratiō initur, cui et fōrtūna ipsa praebuit māteriam.

XXIV. Fōrte in duōbus tum exercitibus erant trige-
 25 minī frātres nec aetate nec viribus disparēs. Horātiōs
 Curiātiōsque fuisse satis cōstat, nec fermē rēs antiq̄ua
 alia est nōbīlior. Tamen in rē tam clārā nōminum
 error manet, utrius populī Horātiī, utrius Curiātiī fuerint.
 Auctōrēs utrōque trahunt; plūrēs tamen inveniō quī Rō-
 30 mānōs Horātiōs vocent; hōs ut sequar, inclināt animus.

Cum trigeminis agunt rēgēs ut prō suā quisque patriā
 dimicent ferrō: ibi imperium fore, unde victōria fuerit.

Nihil recūsatur; tempus et locus convenit. Priusquam dīmicārent, foedus ictum inter Rōmānōs et Albānōs est hīs lēgibus, ut, cūius populī cīvēs eō certāmine vīcissent, is alterī populō cum bonā pāce imperitāret.

Foedera alia aliīs lēgibus, cēterum eōdem modō omnia 5
fiunt. Tum ita factum accēpimus, nec ūllius vetustior
foederis memoria est. Fētīālis rēgem Tullum ita rogā-
vit: “Iubēsne mē, rēx, cum patre patrātō populī Albānī
foedus fērīre?” Iubente rēge “Sāgmīna,” inquit, “tē,
rēx, poscō.” Rēx ait “Pūram tollitō.” Fētīālis ex arce 10
grāminis herbam pūram attulit. Postea rēgem ita ro-
gāvit: “Rēx, facisne mē tū rēgium nūntium populī
Rōmānī Quirītium, vāsa comitēsque meōs?” Rēx re-
spondit: “Quod sine fraude meā populique Rōmānī
Quirītium fiat, faciō.” 15

Fētīālis erat M. Valerius. Is patrem patrātum Spurium
Fūsiū fēcīt, verbēnā caput capillōsque tangēns. Pater
patrātus ad iūs iūrāndum patrāndum, id est sanciendum
fit foedus, multisque id verbīs, quae longō effāta carmine
nōn operae est referre, peragit. Lēgibus deinde recitātis, 20
“Audī,” inquit, “Iuppiter, audī, pater patrāte populī
Albānī, audī tū, populus Albānus: ut illa palam prīma
postrēma ex illīs tabulīs cērāve recitāta sunt sine dolō
malō, utique ea hīc hodiē rēctissimē intellēcta sunt, illīs
lēgibus populus Rōmānus prior nōn dēficiet. Sī prior 25
dēfēxit pūblicō cōnsiliō dolō malō, tum illō diē, Die-
spiter, populum Rōmānum sic feritō, ut ego hunc
porcum hīc hodiē feriam, tantōque magis feritō, quantō
magis potēs pollēsque.” Id ubi dīxit, porcum saxō
silice percussit. Sua item carmina Albānī suumque iūs 30
iūrāndum per suum dictātōrem suōsque sacerdōtēs
perēgērunt.

XXV. Foedere ictō trigeminī sicut convēnerat arma capiunt. Cum suī utrōsque adhortārentur, deōs patriōs, patriam ac parentēs, quicquid cīvium domī, quicquid in exercitū sit, illōrum tunc arma, illōrum intuērī manūs, 5 ferōcēs et suōpte ingenio et plēnī adhortantium vōcibus in medium inter duās aciēs prōcēdunt. Cōnsēderant utrimque prō castrīs duo exercitūs periculī magis prae-sentis quam cūrae expertēs; quippe imperium agēbātur in tam paucōrum virtūte atque fōrtūnā positum. Itaque 10 ergō ērēctī suspēnsīque in minimē grātum spectāculum animōs intendunt.

X Datur sīgnum, īfestisque armīs, velut aciēs, ternī iuvenēs māgnōrum exercituum animōs gerentēs concurrunt. Nec hīs nec illīs periculum suum, pūblicum im- 15 perium servitiumque obversātur animō, futūraque ea deinde patriae fōrtūna quam ipsī fēcissent. Ut primō statim concursū increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror ingēns spectantis perstringit, et neutrō inclinātā spē torpēbat vōx spīritusque. Cōnsertīs deinde 20 manibus, cum iam nōn mōtūs tantum corporū agitātiōque anceps tēlōrum armōrumque, sed vulnera quōque et sanguis spectāculō essent, duo Rōmānī super alium alius, vulnerātis tribus Albānīs, expīrantēs corruerunt. Ad quōrum cāsū cum conclāmāset gaudiō Albānus 25 exercitus, Rōmānās legiōnēs iam spēs tōta, nōndum tamen cūra dēseruerat, exanimēs vice ūnīus, quem trēs Curiātiū circumsteterant.

Fōrte is integer fuit, ut ūniversīs sōlus nēquāquam pār, sic adversus singulōs ferōx. Ergō ut sēgregāret pūgnām 30 eōrum, capēssit fugam, ita ratus secūtūrōs, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. Iam aliquantum spatii ex eō locō ubi pūgnātum est aufūgerat, cum rēspiciēs

videt māgnīs intervāllīs sequentēs, ūnum haud procul ab sēsē abesse. In eum māgnō impetū rediit; et dum Albānus exercitus inclāmat Curiātīs, utī opem ferant frātrī, iam Horātius caesō hoste victor secundam pūgnam petēbat.

Tunc clāmōre, quālis ex īnspērātō faventium solet, Rōmānī adiuvant militem suum, et ille dēfungī proeliō festinat. Prius itaque quam alter, quī nec procul aberat, cōsequī posset, et alterum Curiātium cōnficit. Iamque aequātō Mārte singulī supererant, sed nec spē nec viri-
bus parēs. Alterum intāctum ferrō corpus et geminātā
victoriā ferōcem in certāmen tertium dabat; alter fessum
vulnēre, fessum cursū trahēns corpus, victusque frātrum
ante sē strāge victōrī obicitur hostī. Nec illud proelium
fuit. Rōmānus exsultāns “Duōs,” inquit, “frātrum Mā-
nibus dedi; tertium causae bellī hūiusce, ut Rōmānus
Albānō imperet, dabō.” Male sustinentī arma gladium
supernē iugulō dēfigit, iacentem spoliāt.

Rōmānī ovariantes ac grātulantēs Horātium accipiunt eō
māiōre cum gaudiō, quod prōpe metum rēs fuerat. Ad
sepultūram inde suōrum nēquāquam paribus animīs ver-
tuntur, quippe imperiō alterī aucti, alterī diciōnis aliēnae
factī. Sepulcra exstant quō quisque locō cecidit, duo
Rōmāna ūnō locō prōpius Albam, tria Albāna Rōmam
versus, sed distantia locis, ut et pūgnātum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, rogantī Mettiō,
ex foedere ictō quid imperāret, imperat Tullus, utī iu-
ventutem in armīs habēat; ūsūrum sē eōrum operā, si
bellum cum Vēientibus foret. Ita exercitūs inde domōs
abductī.

Prīnceps Horātius ibat trigemina spolia prae sē ge-
rēns. Cui soror virgō, quae dēspōnsa ūnī ex Curiātīs

fuerat, obvia ante portam Capēnam fuit; cōgnitōque super umerōs frātris palūdāmentō spōnsī, quod ipsa cōnfēcerat, solvit crīnēs et flēbiliter nōmine spōnsum mortuum appellat. Movet ferōcī iuvenī animum com-
 5 plōrātiō sorōris in victōriā suā tantōque gaudiō pūblicō. Strictō itaque gladiō simul verbīs increpāns trānsfigit puellam. “Abī hinc cum immātūrō amōre ad spōnsum,” inquit, “oblīta frātrum mortuōrum vīvīque, oblīta patriae. Sīc eat quaecumque Rōmāna lūgēbit hostem.”

10 Atrōx vīsum id facinus patribus plēbīque, sed recēns meritum factō obstābat. Tamen raptus in iūs ad rēgem. Rēx, nē ipse tam trīstis ingrātīque ad vulgus iūdicīi ac secundum iūdicium supplicīi auctor esset, conciliō populī advocātō, “Duumvirōs,” inquit, “quī Horātiō perduelliō-
 15 nem iūdicent secundum lēgem faciō.”

Lēx horrendī carminis erat: “Duumvirī perduelliōnem iūdicent. Sī ā duumvirīs prōvocārit, prōvocātiōne certātō. Sī vincent, caput obnūbitō, infēlicī arborī reste suspenditō, verberātō vel intrā pōmērium vel extrā pōmērium.” Hāc
 20 lēge duumvirī creatī, quī sē absolvere nōn rēbantur eā lēge nē innoxium quidem posse, cum condemnāssent, tum alter ex iīs “Pūbli Horātī, tibi perduelliōnem iūdicō” inquit. “Ī, līctor, conligā manūs.” Accesserat līctor iniciēbatque laqueum. Tum Horātius auctōre Tullō,
 25 clēmente lēgis interprete, “Prōvocō” inquit. Ita prōvocātiōne certātum ad populum est.

Mōtī hominēs sunt in eō iūdicīō māximē Pūbliō Horātiō patre prōclāmante, sē filiam iūre caesam iūdicāri, nī ita esset, patriō iūre in filium animadversūrum fuisse.
 30 Orābat deinde nē sē, quem paulō ante cum ēgregiā stirpe cōspēxissent, orbū liberis facerent. Inter haec senex iuvenem amplexus, spolia Curiātiōrum fixa eō locō

quī nunc Pila Horātia appellātur ostentāns, “Huncine,”
aīēbat, “quem modo decorātum ovanemque victōriā in-
cēdentem vīdistis, Quiritēs, eum sub furcā vinctum inter
verbera et cruciātūs vidēre potestis, quod vix Albānōrum
oculī tam dēfōrme spectāculum ferre possent? Ī, lictor, 5
conligā manūs quae paulō ante armātae imperium populō
Rōmānō peperērunt. Ī, caput obnūbe liberātōris urbis
hūius; arbore infēlicī suspende; verberā vel intrā pōmē-
rium, modo inter illa pīla et spolia hostium, vel extrā
pōmērium, modo inter sepulcra Curiātiōrum. Quō enim 10
dūcere hunc iuvenem potestis, ubi nōn sua decora eum
ā tantā foeditāte supplicīi vindicent?”

Nōn tulit populus nec patris lacrimās nec ipsīus parem
in omnī periculō animum; absolvēruntque admīrātiōne
magis virtūtis quam iūre causae. Itaque, ut caedēs mani- 15
festa aliquō tamen piāculō luerētur, imperātum patrī ut
fīlium expiāret pecūniā pūblicā. Is quibusdam piācu-
lāribus sacrificiīs factīs, quae deinde gentī Horātiae trā-
dita sunt, trāsmīssō per viam tigillō, capite adopertō
velut sub iugum mīsīt iuvenem. Id hodiē quoque pū- 20
blicē semper reffectum manet; sorōrium tigillum vocant.
Horātiae sepulcrum, quō locō corruerat icta, cōstrūctum
est saxō quadrātō.

XXVII. Nec diū pāx Albāna mānsit. Invidia vulgī,
quod tribus militibus fōrtūna pūblica commīssa fuerit, 25
vānum ingenium dictātōris corrūpit, et, quoniam rēcta
cōnsilia haud bene ēvēnerant, prāvīs reconciliāre popu-
lārium animōs coepit. Igitur ut prius in bellō pācem,
sic in pāce bellum quaerēns, quia suae cīvitatī animō-
rum plūs quam vīrium cernēbat esse, ad bellum palam 30
atque ex ēdictō gerundum aliōs concitat populōs, suis
per speciem societātis prōditiōnem reservat. Fidēnātēs,

colōnia Rōmāna, Vēientibus sociīs cōsiliī adsūptīs, pactō trānsitiōnis Albānōrum ad bellum atque arma incitantur.

- Cum Fidēnae apertē dēscissent, Tullus, Mettiō exercitūque ēius ab Albā accitō, contrā hostēs dūcit. Ubi Aniēnem trānsiit, ad cōnfluentis conlocat castra. Inter eum locum et Fidēnās Vēientium exercitus Tiberim trānsierat. Hī in aciē prope flūmen tenuēre dextrum cornū, in sinistrō Fidēnātēs propius mōntēs cōsistunt.
- 10 Tullus adversus Vēientem hostem dērigit suōs; Albānōs contrā legiōnem Fidēnātium conlocat. Albānō nōn plūs animī erat quam fideī. Nec manēre ergō nec trānsire apertē ausus sēnsim ad mōntēs succēdit. Inde, ubi satis subisse sēsē ratus est, ērigit tōtam aciē, fluctuānsque
- 15 animō, ut tereret tempus, ōrdinēs explicat. Cōsiliū erat, quā fōrtūna rem daret, eā inclināre vīrēs. Mirāculō primō esse Rōmānis quī proximī steterant, ut nūdārī latera sua sociōrum digressū sēnsērunt; inde eques citātō equō nūntiat rēgī, abire Albānōs.
- 20 Tullus in rē trepidā duodecim vōvit Saliōs fānaque Pallōrī ac Pavōrī. Equitem clārā increpāns vōce, ut hostēs exaudīrent, redire in proelium iubet, nihil trepidātiōne opus esse; suō iūssū circumducī Albānum exercitum, ut Fidēnātium nūda terga invādant. Idem
- 25 imperat ut hastās equitēs ērigerent. Id factum māgnae partī peditum Rōmānōrum cōspectum abeuntis Albānī exercitūs intersaepsit; quī viderant, id quod ab rēge audītum erat ratī, eō ācrius pūgnant.

† Terror ad hostēs trānsit; et audīverant clārā vōce dictum, et māgna pars Fidēnātium, ut quī colōnī additī Rōmānis essent, Latīnē sciēbant. Itaque, nē subitō ex collibus dēcursū Albānōrum interclūderentur ab oppidō,

30

terga vertunt. Instat Tullus fūsōque Fidēnātium cornū
in Vēientem aliēnō payōre perculsum ferōcior redit. Nec
illī tulēre impetum, sed ab effūsā fugā flūmen obiectum
ab tergō arcēbat. Quō postquam fuga inclināvit, aliī
arma foedē iactantēs in aquam caeci ruēbant, aliī, dum
cunctantur in rīpīs, inter fugae pūgnaeque cōsilium
oppressī. Nōn alia ante Rōmāna pūgna atrōcior fuit. 5

XXVIII. Tum Albānus exercitus, spectātor certāmi-
nis, dēductus in campōs. Mettius Tullō dēvictōs hostēs
grātulātur; contrā Tullus Mettium benignē adloquitur. 10
Quod bene vertat, castra Albānōs Rōmānīs castrīs iun-
gere iubet, sacrificium lūstrāle in diem posterum parat.
Ubi inlūxit, parātis omnibus, ut adsolet, vocārī ad cōn-
tīōnem utrumque exercitum iubet. Praecōnēs, ab ex-
trēmō ōrsī, prīmōs excivēre Albānōs. Hī novitāte etiam 15
reī mōtī, ut rēgem Rōmānum cōtīōnantem audirent,
proximī cōstitēre. Ex compositō armāta circumdatur
Rōmāna legiō; centuriōnibus datum negōtium erat ut
sine morā imperia exsequerentur.

Tum ita Tullus īfit: “Rōmānī, sī umquam ante aliās 20
ūllō in bellō fuit quod prīmum dīs immortalibus grātiās
agerētis, deinde vestrae ipsōrum virtūtī, hēsternum id
proelium fuit. Dīmīcātum est enim nōn magis cum
hostibus quam, quae dīmīcātiō māior atque periculōsior
est, cum prōditiōne ac perfidiā sociōrum. Nam, nē vōs 25
falsa opīniō teneat, iniūssū meō Albānī subiēre ad mōntēs,
nec imperium illud meum, sed cōsilium et imperiī
simulātiō fuit, ut nec vōbīs, ignōrantibus dēserī vōs, āver-
terētur ā certāmine animus, et hostibus circumvenīrī sē
ab tergō ratīs terror ac fuga inicerētur. Nec ea culpa, 30
quam arguō, omnium Albānōrum est: ducem secūtī sunt,
ut et vōs, sī quō ego inde āgmen dēclināre voluissem,

fēcissētis. Mettius ille est ductor itineris hūius, Mettius idem hūius māchinātor bellī, Mettius foederis Rōmānī Albānique ruptor. Audeat deinde tālia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortālibus dēderō.”

5 Centuriōnēs armātī Mettium circumsistunt. Rēx cētera ut ōrsus erat peragit: “Quod bonum faustum fēlixque sit populō Rōmānō ac mihi vōbisque, Albānī, populum omnem Albānum Rōmam trādūcere in animō est, cīvī-
tātem dare plēbī, primōrēs in patrēs legere, ūnam urbem,
10 ūnam rem pūblicam facere. Ut ex ūnō quondam in duōs populōs divīsa Albāna rēs est, sīc nunc in ūnum redeat.” Ad haec Albāna pūbēs inermis ab armātis saepta, in variis voluntātibus commūnī tamen metū cōgente, silen-
tium tenet. Tum Tullus “Mettī Fūfeti,” inquit, “sī
15 ipse discere possēs fidem ac foedera servāre, vivō tibi ea disciplina ā mē adhibita esset; nunc, quoniam tuum insānābile ingenium est, at tū tuō suppliciō docē hū-
mānum genus ea sāncta crēdere, quae ā tē violāta sunt. Ut igitur paulō ante animum inter Fidēnātem Rōmān-
20 amque rem ancipitem gessistī, ita iam corpus passim distrahendum dabis.”

Exinde duābus admōtis quadrigīs, in currūs eārum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equī concitātī lacerum in utrōque currū corpus, quā inhaese-
25 rant vīculis membra, portantēs. Āvertēre omnēs ab tantā foeditāte spectāculī oculōs. Prīmum ūltimumque illud supplicium apud Rōmānōs exemplī parum memoris lēgum hūmānarum fuit. In aliīs glōriārī licet nullī gentium mītiōrēs placuisse poenās.

30† XXIX. Inter haec iam praemissī Albam erant equitēs, quī multitudinem trādūcerent Rōmam. Legiōnēs deinde ductae ad diruendam urbem. Quae ubi intrāvēre por-

tās, nōn quidem fuit tumultus ille nec pavor, quālis captārum esse urbium solet, cum effrāctis portis strātisque ariete mūrīs aut arce vī captā clāmor hostilis et cūrsus per urbem armātōrum omnia ferrō flammāque miscet; sed silentium trīste ac tacita maestitia ita dēfixit omnium animōs, ut prae metū oblītī quid relinquerent, quid sēcum ferrent, dēficiēte cōsiliō rogitantēsq̄ aliī aliōs, nunc in liminibus stārēt, nunc errābundī domōs suās, ūltimum illud vīsūrī, pervagārentur.

Ut vērō iam equitum clāmor exīre iubentium instābat, iam fragor tēctorum quae diruēbantur ūltimīs urbis partibus audiēbātur, pulvisque ex dīstantibus locīs ortus velut nūbe inductā omnia implēverat, raptim quibus quisque poterat elātis, cum larem ac penātēs tēctaque, in quibus nātus quisque educātusque esset, relinquentēs exīrent, iam continēns āgmen migrantium implēverat viās. Et cōspectus aliōrum mūtūā miserātiōne integrābat lacrimās; vōcēsque etiam miserābilēs exaudiēbantur, mulierum praecipuē, cum obsessa ab armātis templa augusta praeterīrent ac velut captōs relinquerent deōs.

Egressis urbe Albānīs Rōmānus passim pūblica prīvataque omnia tēcta adaequat solō, unāque hōrā quadringentōrum annōrum opus, quibus Alba steterat, excidiō ac ruīnis dedit; templis tāmen deūm — ita enim edictum ab rēge fuerat — temperātum est.

XXX. Rōma interim crēscit Albae ruīnis; duplicātur cīvium numerus; Caelius additur urbī mōns, et quō frequentius habitārētur, eam sēdem Tullus rēgiae capit, ibique deinde habitāvit. Prīncipēs Albānōrum in patrēs, ut ea quoque pars rei pūblīcae crēsceret, lēgit — Iūliōs, Serviliōs, Quīntiōs, Geganiōs, Curiātiōs, Cloeliōs — templumque ordinī ab sē auctō cūriam fēcit, quae Hostilia

usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. Et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novō populō adiceretur, equitum decem turmās ex Albānis lēgit, legiōnēs et veterēs eōdem supplēmentō explēvit et novās
5 scripsit.

Hāc fiduciā virium Tullus Sabīnīs bellum indicit, genti eā tempestāte secundum Etruscōs opulentissimae virīs armisque. Utrumque iniūriae factae ac rēs nēquiquam erant repetitae: Tullus ad Fērōniae fānum mercātū frequentī negōtiātōrēs Rōmānōs comprehēnsōs querēbātur;
10 Sabīnī suōs prius in lūcum cōnfūgisse ac Rōmae retentōs. Hae causae bellī ferēbantur.

Sabīnī, haud parum memorēs et suārum virium partem Rōmae ab Tatiō locatam et Rōmānam rem nūper etiam
15 adiectione populī Albānī auctam, circumspicere et ipsī externa auxilia. Etrūria erat vicīna, proximī Etruscōrum Vēientēs. Inde ob residuās bellōrum irās māximē sollicitātis ad dēfectionem animīs voluntariōs trāxere, et apud vagōs quōsdam ex inopī plēbe etiam mercēs valuit;
20 pūblicō auxiliō nullō adiūtī sunt, valuitque apud Vēientēs — nam dē cēteris minus mirum est — pacta cum Rōmulō indutiārum fidēs.

Cum bellum utrimque summā ope pararent, vertique in eō rēs vidērētur, utrī prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabīnum trānsire. Pūgna atrōx ad Silvā
25 Malitiōsam fuit, ubi et peditum quidem rōbore, cēterum equitātū auctō nūper plūrimum Rōmāna aciēs valuit. Ab equitibus repente invēctis turbātī ordinēs sunt Sabīnōrum; nec pūgna deinde illis cōnstare nec fuga explicārī sine māgnā caede potuit.
30

XXXI. Dēvictis Sabīnīs cum in māgnā glōriā māgnisque opibus rēgnum Tullī ac tōta rēs Rōmāna esset,

nūntiātum rēgī patribusque est in mōnte Albānō lapidibus plūvisse. Quod cum crēdī vix posset, missis ad id vīsendum prōdigium in cōnspectū, haud aliter, quam cum grandīnem ventī glomerātam in terrās agunt, crēbrī cecidēre caelō lapidēs. Vīsī etiam audire vōcem ingentem 5 ex summī cacūminis lūcō, ut patriō rītū sacra Albānī facerent, quae, velut diīs quoque simul cum patriā relictīs, obliuīōnī dederant, et aut Rōmāna sacra suscēperant aut fōrtūnae, ut fit, obīrātī cultum reliquerant deūm. Rōmānīs quoque ab eōdem prōdigiō novendiāle sacrum pū- 10 blicē susceptum est, seu vōce caelestī ex Albānō mōnte missā — nam id quoque trāditur — seu harūspicum monitū; mānsit certē sollemne, ut, quandōque idem prōdigium nūntiārētur, fēriae per novem diēs agerentur.

Haud ita multō post pestilentīā laborātum est. Unde 15 cum pigritia militandī orerētur, nūlla tāmen ab armīs quīēs dabātur ā bellicōsō rēgē, salūbriōra etiam crēdente militiae quam domī iuvenum corpora esse, dōnec ipse quoque longīnquō morbō est implicitus. Tunc adeō frāctī simul cum corpore sunt spīritūs illī ferōcēs, ut, 20 quī nihil ante ratus esset minus rēgium quam sacris dēdere animum,) repente omnibus māgnīs parvisque superstitiōnibus obnoxius dēgeret, religiōnibusque etiam populum implēret. Vulgō iam hominēs, eum statum rērum quī sub Numā rēge fuerat requirētēs, ūnam opem 25 aegrīs corporibus relictam, sī pāx veniaque ab diīs impetrāta esset, crēdebant.

Ipsūm rēgem trādunt volventem commentāriōs Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia sacrificia Iovī Ēlicio facta invēnisset, operātum iīs sacris sē abdidisse; sed nōn 30 rīte initum aut cūrātum id sacrum esse, nec solum nūllam ei oblātam caelestium speciem, sed irā Iovis sollicitāti prāvā

religiōne fulmine ictum cum domō cōnflagrāsse. Tullus
māgnā glōriā belli rēgnāvit annōs duōs et trīgintā.

XXXII. Mortuō Tullō rēs, ut institūtum iam inde ab
initio erat, ad patrēs redierat, hīque interrēgem nōminā-
5 verant. Quō comitia habente Ancum Mārcium rēgem
populus creāvit; patrēs fuēre auctōrēs.

Numae Pompili rēgis nepōs filiā ortus Ancus Mārcius
erat. Quī ut rēgnāre coepit, et avitae glōriae memor, et
quia proximum rēgnū, cētera ēgregium, ab unā parte
10 haud satis prōsperum fuerat aut neglēctis religiōnibus
aut prāvē cultis, longē antiquissimum ratus sacra pūblica
ut ā Numā institūta erant facere, omnia ea ex com-
mentāriis rēgis pōntificem in album relāta prōpōnere in
pūblicō iubet.

15 Inde et cīvibus otii cupidīs et finitimīs civitātibus facta
spēs in avī mōrēs atque institūta rēgem abitūrum. Igitur
Latini, cum quibus Tullō rēgnante ictum foedus erat,
sustulerant animōs; et cum incursiōnem in agrum
Rōmānum fēcissent, repetentibus rēs Rōmānis superbē
20 respōsum reddunt, dēsidem Rōmānum rēgem inter
sacella et ārās actūrum esse rēgnū ratī.

Medium erat in Ancō ingenium, et Numae et Rōmuli
memor; et praeterquam quod avī rēgnō magis neces-
sāriam fuisse pācem crēdebāt cum in novō tum ferōcī
25 populō, etiam quod illi contigisset otium, sine injuriā
id sē haud facile habitūrum: temptārī patientiam et
temptatam contemnī, temporaque esse Tullō rēgi aptiōra
quam Numae. Ut tamen, quoniam Numa in pāce
religiōnēs instituisset, ā sē bellicae caerimōniae prō-
30 derentur, nec gererentur solum sed etiam indicerentur
bella aliquō ritū, iūs ab antiquā gente Aequiculīs, quod
nunc fētialēs habent, dēscripsit, quō rēs repetuntur.

Lēgātus ubi ad fīnēs eōrum vēnit, unde rēs repetuntur, capite vėlātō filō — lānae vėlāmen est — “Audī, Iuppiter,” inquit, “audīte, fīnēs” — cūiuscumque gentis sunt, nōminat — “audiat fās! Ego sum pūblicus nūntius populi Rōmānī; iūstē piēque lēgātus veniō, verbisque 5
meīs fidēs sit.” ✓ Peragit inde postulāta. Inde Iovem testem facit: “Sī ego iniūstē impiēque illōs hominēs illāsque rēs dedier mihi exposcō, tūm patriae compotem mē numquam sīris esse.” ✓ Haec cum fīnēs suprāscandit, haec quicumque eī prīmus vir obuius fuerit, haec portam 10
ingrediēns, haec forum ingressus paucīs verbīs carminis concipiendīque iūris iūrāndī mūtātis peragit.

Sī nōn dēduntur quōs exposcit, diēbus tribus et trīgintā — tot enim sollemnēs sunt — peractīs, bellum ita indicit: “Audī, Iuppiter, et tū, Iāne Quirīne, diīque omnēs 15
caelestēs, vōsque terrestres, vōsque infernī, audīte! Ego vōs testor, populum illum” — quicumque est, nōminat — “iniūstum esse, neque iūs persolvere. Sed dē istīs rēbus in patriā māiōres nātū cōsulēmus, quō pactō iūs nostrum adipiscāmur.” Tum nūntius Rōmam ad cōn- 20
sulendum redit. Cōnfestim rēx hīs fermē verbīs patrēs cōsulēbat: “Quārum rērum litium causārum condixit pater patrātus populi Rōmānī Quirītium patrī patrātō Priscōrum Latinōrum hominibusque Priscīs Latinīs, quās rēs nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quās rēs 25
darī solvi fieri oportuit, dic,” inquit eī quem primum sententiam rogābat, “quid cēnsēs?” Tum ille: “Pūrō piōque duellō quaerendās cēnsēō, itaque cōnsentiō cōnsciscōque.”

Inde ōrdine aliī rogābantur, quandōque pars māior 30
eōrum quī aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat cōnsēsum. Fieri solitum, ut fētīālis hastam ferrātam

aut sanguineam praeūstam ad finēs eōrum ferret, et
nōn minus tribus pūberibus praesentibus, diceret: “Quod
populī Priscōrum Latīnōrum hominēsque Priscī Latīnī
adversus populum Rōmānum Quirītium fēcērunt delīquē-
5 runt, quod populus Rōmānus Quirītium bellum cum
Priscīs Latīnīs iussit esse, senātusque populī Rōmānī
Quirītium cēnsuit cōsēnsit cōscīvit ut bellum cum
Priscīs Latīnīs fieret, ob eam rem ego populusque Rō-
mānus populis Priscōrum Latīnōrum hominibusque Priscīs
10 Latīnīs bellum indicō faciōque.” Id ubi dīxisset, hastam
in finēs eōrum ēmittēbat. Hōc tum modō ab Latīnīs
repetitae rēs ac bellum indictum, mōremque eum posterī
accēpērunt.

XXXIII. Ancus, dēmandatā cūrā sacrōrum flāminibus
15 sacerdotibusque aliis, exercitū novō cōscriptō, profectus
Politorium, urbem Latīnōrum, vī cēpit, secūsusque mōrem
rēgum priōrum, quī rem Rōmānam auxerant hostibus in
cīvitātem accipiendīs, multitudinem omnem Rōmam trā-
dūxit. Et cum circā Palātium, sēdem veterum Rōmānō-
20 rum, Sabīnī Capitōlium atque arcem, Caelium mōntem
Albānī implēssent, Aventīnum novae multitudinī datum.
Additī eōdem haud ita multō post Tellēnīs Ficānaque
captīs novī cīvēs.

Politorium inde rūsus bellō repetītum, quod vacuum
25 occupāverant Priscī Latīnī; eaque causa dīruendae urbis
ēius fuit Rōmānīs, nē hostium semper receptāculum esset.
Postrēmō omnī bellō Latīnō Medulliam compulsō, ali-
quamdiū ibi Mārte incertō variā victōriā pūgnātum est;
nam et urbs tūta mūnitiōnibus praesidiōque fīrmāta va-
30 lidō erat, et castrīs in apertō positīs aliquotiēns exerci-
tus Latīnus comminūs cum Rōmānīs sīgna contulerat. Ad
ūltimum omnibus cōpiis cōnīsus Ancus aciē prīmum vin-

cit, inde ingentī praedā potēns Rōmam redit, tum quoque multīs milibus Latīnōrum in civitatem acceptīs, quibus, ut iungeretur Palātiō Aventīnum, ad Murciae datae sēdēs.

Iāniculum quoque adiectum, nōn inopiā locī, sed nē quandō ea arx hostium esset. Id nōn mūrō solum, 5 sed etiam ob commoditatem itineris pōnte subliciō, tum primum in Tiberim factō, coniungī urbī placuit. Quirītiū quoque fossa, haud parvum mūnimentum ā plāniōribus aditū locīs, Ancī rēgis opus est. Ingentī incrēmentō rēbus auctīs, cum in tantā multitudīne hominum, 10 discriminē rēctē an perperam factī cōnfūsō, facinora clandestīna fierent, carcer ad terrōrem increscentis audāciae mediā urbe imminēns forō aedificātur.

Nec urbs tantum hōc rēge crēvit sed etiam ager finēsque: silvā Mēsiā Vēientibus adēptā usque ad mare 15 imperium prōlātum, et in ōre Tiberis Ōstia urbs condita, salinae circā factae; ēgregiēque rēbus bellō gestis aedis Iovis Feretriū amplificāta.

✓ XXXIV. Ancō rēgnante Lucumō, vir impiger ac divitiis potēns, Rōmam commigrāvit cupidīne māximē ac spē 20 māgnī honōris, cūius adipiscendī Tarquiniis — nam ibi quoque peregrinā stirpe oriundus erat — facultās nōn fuerat. Dēmarātī Corinthiū filius erat, quī ob sēditionēs domō profugus cum Tarquiniis fōrte cōnsēdisset, uxōre ibi ductā duōs filiōs genuit. Nōmina hīs Lucumō atque 25 Arrūns fuērunt. Lucumō superfuit patrī bonōrum omnium hērēs; Arrūns prior quam pater moritur uxōre gravidā relictā.

Nec diū manet superstes filiō pater; quī cum, ignōrāns nurum ventrem ferre, immemor in testandō nepōtis 30 dēcessisset, puerō post avī mortem in nūllam sortem bonōrum nātō ab inopiā Egeriō inditum nōmen. Lucu-

mōnī contrā omnium hērēdī bonōrū cum dīvitiae iam animōs facerent, auxit ducta in mātīmōnium Tanaquil, summō locō nāta, et quae haud facile iīs in quibus nāta erat, humiliōra sineret ea quō innūpsisset. Spernentibus
 5 Etrūscīs Lucumōnem, exsule advenā ortum, ferre indignitatem nōn potuit, oblītaque ingenitae ergā patriam cārītātis, dummodo virum honōrātum vidēret, cōnsilium migrandī ab Tarquiniīs cēpit. Rōma est ad id potissimum visa : in novō populō, ubi omnis repentinā atque
 10 ex virtūte nōbilitās sit, futūrū locum fortī ac strēnuō virō ; rēgnasse Tatium Sabīnum, arcessītum in rēgnū Numam ā Curibus, et Ancum Sabīnā mātrem ortum nōbilemque ūnā imāgine Numae esse. Facile persuādet ut cupidō honōrum, et cū Tarquiniī māterna tantum patria
 15 esset.

Sublātis itaque rēbus āmigrant Rōmam. Ad Iāniculum fōrte ventum erat. Ibi eī carpentō sedentī cum uxōre aquila suspēnsīs dēmīssō lēniter ālis pilleum aufert, superque carpentum cum māgnō clangōre volitāns rūsus,
 20 velut ministeriō dīvinitus mīssa, capītī aptē repōnit ; inde sublīmīs abit. Accēpisse id augurium laeta dīcitur Tanaquil, perīta, ut vulgō Etrūscī, caelestium prōdigiōrum mulier. Excelsa et alta spērāre complexa virum iubet : eam ālitem, eā regiōne caelī et eiūs deī nūntiam vēnisse,
 25 circā summum culmen hominis auspiciū fēcisse, levāsse hūmānō superpositum capītī decus, ut dīvinitus eīdem redderet.

Hās spēs cōgitatiōnēsque sēcum portantēs urbem ingressī sunt, domiciliōque ibi comparātō L. Tarquiniū
 30 Priscum ēdidere nōmen. Rōmānīs cōspiciū eum novitās dīvitiaeque faciēbant, et ipse fōrtūnam benignō adloquiō, comitāte invītandī, beneficiis que quōs poterat

sibi conciliandō adiuvābat, dōnec in rēgiam quoque dē
eō fāma perlāta est. Nōtitiāque eam brevī apud
rēgem liberāliter dextrēque obeundō officia in familiāris
amīcitiae addūxerat iūra, ut pūblicis paritēr ac prīvātis
cōsiliis bellō domīque interesset, et per omnia expertus 5
postrēmō tūtor etiam liberis rēgis testāmētō instituerētur.

XXXV. Rēgnāvit Ancus annōs quattuor et vīgintī,
cuilibet superiōrum rēgum bellī pācisque et artibus et
glōriā pār. Iam filii prope pūberem aetātem erant. Eō
magis Tarquinius instāre, ut quam primum comitia rēgi 10
creandō fierent; quibus indictis sub tempus puerōs vē
nātum ablēgāvit.

✓ Isque prīmus et petisse ambitiosē rēgnum et ōrātiōnem
dīcitur habuisse ad conciliandōs plēbis animōs composi-
tam: sē nōn rem novam petere, quippe quī nōn prīmus, 15
quod quisquam indignārī mirārīve posset, sed tertius
Rōmae peregrīnus rēgnum adfectet; et Tatium nōn ex
peregrīnō solum sed etiam ex hoste rēgem factum, et
Numam ignārum urbis nōn petentem in rēgnum ūltrō
accitum; sē, ex quō suī potēns fuerit, Rōmam cum 20
coniuge ac fōrtūnis omnibus commigrasse; māiōrem par-
tem aetātis eius quā cīvilibus officiis fungantur hominēs
Rōmae sē quam in vetere patriā vixisse; domī mili-
tiaeque sub haud paenitendō magistrō, ipsō Ancō rēge,
Rōmāna sē iūra, Rōmānōs ritūs didicisse; obsequiō et 25
observantiā in rēgem cum omnibus, benignitātē ergā aliōs
cum rēge ipsō certasse. Haec eum haud falsa memo-
rantem ingentī cōsēnsū populus Rōmānus rēgnāre iussit.

Ergō virum cētera ēgregium secūta, quam in petendō
habuerat, etiam rēgnantem ambitio est; nec minus rēgni 30
suī firmandi quam augendae rei publicae memor centum
in patrēs lēgit, quī deinde minōrum gentium sunt ap-

pellatī, factiō haud dubia rēgis, cūius beneficiō in cūriam
 vēnerant. Bellum primum cum Latinīs gessit, et oppidum
 ibi Apiolās vī cēpit, praedāque inde māiōre quam quanta
 belli fāma fuerat revēctā, lūdōs opulentiū inſtrūctiusque
 5 quam priōrēs rēgēs fēcit. Tunc primum circō, quī nunc
 Māximus dīcitur, dēsīgnātus locus est. Loca dīvīsa patri-
 bus equitibusque, ubi spectācula sibi quisque facerent,
 forī appellatī. Spectāvēre furcīs duodēnōs ab terrā spec-
 tācula alta sustinentibus pedēs. Lūdicrum fuit equī pugi-
 10 lēsque, ex Etrūriā māximē accītī. Sollemnēs deinde annuī
 mānsere lūdī, Rōmānī māgnīque variē appellatī. Ab
 eōdem rēge et circā forum prīvātis aedificanda dīvīsa
 sunt loca, porticūs tabernaeque factae.

XXXVI. Mūrō quoque lapideō circumdare urbem pa-
 15 rābat, cum Sabīnum bellum coēptīs intervēnit. Adeōque
 ea subita rēs fuit, ut prius Aniēnem trānsirent hostēs
 quam obviam īre ac prohibēre exercitus Rōmānus pos-
 set. Itaque trepidātum Rōmae est. Et primō dubiā
 vīctōriā māgnā utrimque caede pūgnātum est. Reductīs
 20 deinde in castra hostium cōpiīs datōque spatiō Rōmānīs
 ad comparandum dē integrō bellum, Tarquinius, equitem
 māximē suis deesse vīribus ratus, ad Ramnēs Titiēnsēs
 Lucerēs, quās centuriās Rōmulus scripserat, addere aliās
 cōstituit suōque īsīgnēs relinquere nōmine.

25 Id quia inaugurātō Rōmulus fēcerat, negāre Attus
 Nāvius, inclītus eā tempestāte augur, neque mūtārī neque
 novum cōstituī, nisi avēs addixissent, posse. Ex eō irā
 rēgī mōtā, elūdēnsque artem, ut ferunt, “Agedum,”
 inquit, “dīvine tū, inaugurā fierīne possit quod nunc
 30 ego mente concipiō.” Cum ille auguriō rem expertus
 profectō futūram dīxisset, “Atquī hōc animō agitāvī,”
 inquit, “tē novāculā cōtem dīscissūrum; cape haec et

perage quod avēs tuae fierī posse portendunt.” Tum illum haud cunctanter discidissee cōtem ferunt. Statua Attī capite vēlātō, quō in locō rēs ācta est, in comitiō, in gradibus ipsīs ad laevam cūriae fuit; cōtem quoque eōdem locō sitam fuisse memorant, ut esset ad posterōs 5 mirāculi ēius monumentum.

Auguriīs certē sacerdotiōque augurum tantus honōs accessit, ut nihil bellī domique postea nisi auspicatō gereretur, concilia populī, exercitūs vocātī, summa rerum, ubi avēs nōn admīssissent, dirimerentur. Neque tum Tar- 10 quinius dē equitum centuriīs quicquam mūtāvit; numerō alterum tantum adiēcit, ut mille et octingenti equitēs in tribus centuriīs essent. Posteriores modo sub isdem nominibus quī additī erant appellātī sunt, quās nunc, quia geminatae sunt, sex vocant centuriās. 15

XXXVII. Hāc parte cōpiarum auctā iterum cum Sabīnīs cōnfligitur. Sed praeterquam quod viribus creverat Rōmānus exercitus, ex occultō etiam additur dolus, missis quī magnam vim lignorum, in Aniēnis ripā iacentem, ārdentem in flūmen conicerent; ventōque iuvante ac- 20 censa ligna, et plēraque in ratibus impācta sublicīs cum haerērent, pōntem incendunt. Ea quoque rēs in pūgnā terrōrem attulit Sabīnīs, et fūsīs eadem fugam impediit, multique mortālēs, cum hostem effūgissent, in flūmine ipsō periēre; quōrum fluitantia arma ad urbem cōgnita 25 in Tiberī prius paene quam nūntiārī posset, insīgnem victōriam fecēre.

Eō proeliō praecipua equitum glōria fuit; utrimque ab cornibus positōs, cum iam pelleretur media peditum suorum aciēs, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut nōn siste- 30 rent modo Sabīnās legiōnēs ferōciter instantēs cēdentibus, sed subitō in fugam āverterent. Mōntēs effūsō cursū

Sabīnī petēbant, et paucī tenuēre; m̄xima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flūmen āctī sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus, praedā captīvīsque Rōmam mīssīs, spoliīs hostium — id vōtum Vulcānō erat — ingentī
 5 cumulō accēnsīs, pergit porrō in agrum Sabīnum exercitum indūcere; et quamquam male gestae rēs erant, nec gestūrōs melius spērāre poterant, tamen, quia cōsulendī rēs nōn dabat spatium, iēre obviam Sabīnī tumultuārīō mīlite; iterumque ibi fūsī, perditīs iam prope rēbus,
 10 pācem petiēre.

XXXVIII. Conlātia et quidquid citrā Conlātiam agrī erat Sabīnīs adēptum, Egerius — frātris hīc filius erat rēgis — Conlātiae in praesidiō relictus. Dēditōsque Conlātīnōs ita accipiō eamque dēditionis fōrmulam esse:
 15 rēx interrogāvit “Estisne vōs lēgātī ōrātōrēsque mīssī ā populō Conlātīnō, ut vōs populumque Conlātīnum dēderētis?” “Sumus.” “Estne populus Conlātīnus in suā potestāte?” “Est.” “Dēditisne vōs populumque Conlātīnum, urbem, agrōs, aquam, terminōs, dēlūbra, ūtēnsi-
 20 lia, dīvīna humānaque omnia in meam populīque Rōmānī dīcīōnem?” “Dēdimus.” “At ego recipiō.”

Bellō Sabīnō perfectō Tarquinius triumphāns Rōmam redit. Inde Prīscīs Latīnīs bellum fēcīt, ubi nusquam ad ūniversae rēi dīmīcātīōnem ventum est; ad singula oppida circumferendō arma omne nōmen Latīnum domuit. Corniculum, Fīculea vetus, Cameria, Crustumērium, Ameriola, Medullia, Nōmentum, haec dē Prīscīs Latīnīs aut quī ad Latīnōs dēfēcērant capta oppida. Pāx deinde est facta.

30 Māiōre inde animō pācis opera incohāta quam quantā mōle gesserat bella, ut nōn quiētior populus domī esset quam militiae fuisset; nam et mūrō lapideō, cūius

exōrdium operis Sabīnō bellō turbātum erat, urbem, quā nōndum mūnierat, cingere parat; et infima urbis loca circā forum aliāsque interiectās collibus convallēs, quia ex plānīs locīs haud facile ēvehēbant aquās, cloācīs fastigiō in Tiberim ductīs siccāt; et āream ad aedem in Capitōliō Iovis, quam vōverat bellō Sabīnō, iam praesā-giente animō futūram ōlim amplitūdinem locī, occupat fundāmentis.

XXXIX. Eō tempore in rēgiā prōdigium vīsū ēven-tūque mīrābile fuit: puerō dormienti, cui Serviō Tullio fuit nōmen, caput ārsisse ferunt multōrum in cōspēctū. Plūrimō igitur clāmōre inde ad tantae rei mīrāculum ortō excitōs rēgēs, et cum quīdam familiārium aquam ad restinguendum ferret, ab rēginā retentum, sēdātōque eam tumultū movērī vetuisse puerum, dōnec suā sponte experrēctus esset. Mox cum somnō et flammam abīsse. Tum abductō in sēcrētum virō Tanaquil “Vidēn tū puerum hunc,” inquit, “quem tam humilī cultū ēducāmus? Scīre licet hunc lūmen quondam rēbus nostrīs dubiīs futūrum praesidiumque rēgiae adflīctae; proinde mātē-riam ingentis pūblicē prīvātimque decoris omnī indulgentiā nostrā nūtriāmus.”

Inde puerum liberūm locō coeptum habērī ērudīrique artibus quibus ingenia ad māgnae fōrtūnae cultum excitantur. Eēvenit facile quod diīs cordī esset: iuvenis ēvāsīt vērē indolis rēgiae, nec, cum quaererētur gener Tarquiniō, quisquam Rōmānae iuventūtis ūlla arte cōferri potuit, filiamque eī suam rēx dēspondit.

Hīc quācumque dē causā tantus illī honōs habitus crēdere prohibet servā nātum eum parvumque ipsum servīsse. Eōrum magis sententiae sum, quī Corniculō captō, Servi Tulli, quī prīnceps in illā urbe fuerat, gra-

vidam virō occīsō uxōrem, cum inter reliquās captīvās cōgnita esset, ob ūnicam nōbilitātem ab rēgīnā Rōmānā prohibitam ferunt serviitiō partum Rōmae ēdidisse Priscī Tarquinī in domō. Inde tantō beneficiō et inter mulierēs
5 familiāritātem auctam, et puerum, ut in domō ā parvō ēductum, in cāritāte atque honōre fuisse; fōrtūnam mātris, quod captā patriā in hostium manūs vēnerit, ut servā nātus crēderētur fēcisse.

XL. Duodēquadrāgēsīmō fermē annō ex quō rēgnāre
10 coeperat Tarquinius, nōn apud rēgem modo, sed apud patrēs plēbemque longē māximō honōre Servius Tullius erat. Tum Ancī filiī duo, etsī antea semper prō indignissimō habuerant sē patriō rēgnō tūtōris fraude pulsōs, rēgnāre Rōmae advenam nōn modo vicīnae, sed nē
15 Ītalicae quidem stirpis, tum impēnsius iīs indignitās crēscere, sī nē ab Tarquiniō quidem ad sē rediret rēgnum, sed praeceps inde porrō ad servitia caderet, ut in eādē cīvitatē post centēsimum ferē annum quod Rōmulus, deō prōgnātus, deus ipse, tenuerit rēgnum dōnec
20 in terrīs fuerit, id servus, servā nātus, possideat. Cum commūne Rōmānī nōminis, tum praecipuē id domus suae dēdecus fore, sī Ancī rēgis virilī stirpe salvā nōn modo advenīs sed servīs etiam rēgnum Rōmae patēret.

Ferrō igitur eam arcēre contumēliam statuunt. Sed et
25 iniūriae dolor in Tarquinium ipsum magis quam in Servium eōs stimulābat, et quia gravior ultor caedis, sī superesset, rēx futūrus erat quam prīvātus; tum Serviō occīsō quemcumque alium generum dēlēgisset, eundem rēgnī hērēdem factūrus vidēbātur; ob haec ipsī rēgī
30 insidiae parantur. Ex pāstōribus duo ferōcissimī dēlēctī ad facinus, quibus cōsuētī erant uterque agrestibus ferramentīs, in vestibulō rēgiae quam potuēre tumultuōsissimē

speciē rīxae in sē omnēs appāritōrēs rēgiōs convertunt. Inde, cum ambō rēgem appellārent clāmorque eōrum penitus in rēgiam pervēnisset, vocātī ad rēgem pergunt.

Prīmō uterque vōciferārī et certātīm alter alterī obstrepere. Coercitī ab lictōre et iūssī in vicem dicere tandem obloquī dēsistunt; ūnus rem ex compositō ōrditur. Dum intentus in eum sē rēx tōtus āverteret, alter ēlātam secūrim in caput dēiēcit, relictōque in vulnere tēlō ambō sē forās ēiciunt.

XLI. Tarquinius moribundum cum quī circā erant excēpissent, illōs fugientēs lictōrēs comprehendunt. Clāmor inde concursusque populī mīrantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudī rēgiam iubet, arbitrōs ēicit; simul quae cūrandō vulnerī opus sunt, tamquam spēs subesset, sēdulō comparat, simul, sī dēstituat spēs, alia praesidia mōlitur.

Serviō properē accītō cum paene exsanguem virum ostendisset, dextram tenēns ōrat nē inultam mortem socerī, nē socrum inimicīs lūdibriō esse sinat. “Tuum est,” inquit, “Servī, si vir es, rēgnum, nōn eōrum, quī aliēnīs manibus pessimum facinus fēcere. Ērige tē deōsque ducēs sequere, quī clārum hōc fore caput divīnō quondam circumfūsō ignī portendērunt. Nunc tē illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vērē. Et nōs peregrīnī rēgnāvimus. Quī sis, nōn unde nātus sis, reputā. Sī tua rē subitā cōnsilia torpent, at tū mea cōnsilia sequere.”

Cum clāmor impetusque multitudinis vix sustinēri posset, ex superiōre parte aedium per fenēstrās in Novam Viam versās — habitābat enim rēx ad Iovis Statōris — populum Tanaquil adloquitur. Iubet bonō animō esse: sōpītum fuisse rēgem subitō ictū, ferrum haud altē in corpus dēscendisse, iam ad sē redisse; inspectum vulnus

abstersō cruōre; omnia salūbria esse. Cōfidere prope diem ipsum eōs vīsūrōs; interim Serviō Tulliō iubēre populum dictō audientem esse; eum iūra redditūrum obitūrumque alia rēgis mūnia esse. Servius cum trabeā
5 et lictōribus prōdit, ac sēde rēgiā sedēns alia dēcernit, dē aliīs cōsultūrum sē rēgem esse simulat. Itaque per aliquot diēs, cum iam expīrāsset Tarquinius, cēlātā morte, per speciem aliēnae fungendae vicis suās opēs firmāvit. Tum dēmum palam factum est complōrātiōne
10 in rēgiā ortā.

Servius, praesidiō fīrmō mūnītus, prīmus iniūssū populī voluntāte patrum rēgnāvit. Ancī liberī iam tum, comprēnsīs sceleris ministrīs, cum vīvere rēgem et tantās esse opēs Servi nūntiātum est, Suessam Pōmētiam exsulātum
15 ierant.

XLII. Nec iam pūblicīs magis cōsiliīs Servius quam prīvātis mūnīre opēs, et nē, quālis Ancī liberūm animus adversus Tarquiniūm fuerat, tālis adversus sē Tarquiniū liberūm esset, duās filiās iuvenibus rēgiīs Lūciō atque
20 Arruntī Tarquiniīs iungit. Nec rūpit tamen fātī necessitātem hūmānis cōsiliīs, quīn invidia rēgnī etiam inter domesticōs infida omnia atque infesta faceret. Peroppōrtūnē ad praesentis quiētem statūs bellum cum Vēientibus — iam enim indūtiae exierant — aliisque Etrūscīs sūmp-
25 tum. In eō bellō et virtūs et fōrtūna ēnīuit Tullī; fūsōque ingentī hostium exercitū haud dubius rēx, seu patrum seu plēbis animōs perīclitārētur, Rōmam rediit.

Adgrediturque inde ad pācis longē māximum opus, ut, quem ad modum Numa divīnī auctor iūris fuisset,
30 ita Servium conditōrem omnis in cīvitatē discrīminis ordinumque, quibus inter gradūs dīgnitātis fōrtūnaeque aliquid interlūcet, posterī fāmā ferrent. Cēsum enim

instituit, rem salūberrimam tantō futūrō imperiō, ex quō bellī pācisque mūnia nōn viritīm ut ante, sed prō habitū pecūniārū fierent. Tum classēs centuriāsque et hunc ordinem ex cēnsū discrīpsit vel pācī decōrum vel bellō.

XLIII. Ex iīs quī centum milium aeris aut māiōrem 5
cēnsū habērent, octōgintā cōnfēcit centuriās, quadrāgē-
nās seniōrum ac iūniōrum — prīma classis omnēs appellātī
— seniōrēs ad urbis custōdiam ut praestō essent, iuvenēs
ut forīs bella gererent. Arma hīs imperāta galea, clipeum,
ocreae, lōrica, omnia ex aere; haec ut tegumenta corpo- 10
ris essent; tēla in hostem hastaque et gladius. Additae
huic classī duae fabrum centuriae, quae sine armīs
stīpendia facerent; datum mūnus ut māchinās in bellō
ferrent. Secunda classis intrā centum usque ad quīnque
et septuāgintā milium cēnsū institūta, et ex iīs, seniōri- 15
bus iūniōribusque, vīgintī cōnscrip̄tae centuriae. Arma
imperāta scūtum prō clipeō, et praeter lōricam omnia
eadem. Tertiae classis quīnquāgintā milium cēnsū
esse voluit. Totidem centuriae et hae, eōdemque dis-
crīmine aetātium factae; nec dē armīs quicquam mūtā- 20
tum, ocreae tantum adēmp̄tae. In quartā classe cēnsus
quīnque et vīgintī milium; totidem centuriae factae;
arma mūtāta, nihil praeter hastam et verūtum datum.
Quīnta classis aucta, centuriae trīgintā factae; fundās
lapidēsque mīssilēs hī sēcum gerēbant. Hīs accēnsī cor- 25
nicinēs tubicinēsque, in duās centuriās distribūtī. Ūn-
decim milibus haec classis cēnsēbatur. Hōc minor
cēnsus reliquam multitudinem habuit; inde ūna centuria
facta est immūnis militiā.

Ita pedestrī exercitū ōrnātō distribūtōque, equitum 30
ex primōribus cīvitātis duodecim scrīpsit centuriās. Sex
item aliās centuriās, tribus ab Rōmulō institūtis, sub

isdem quibus inauguratae erant nōminibus fēcit. Ad equōs emendōs dēna mīlia aeris ex pūblicō data, et quibus equōs alerent, viduae adtribūtae, quae bīna mīlia aeris in annōs singulōs penderent. Haec omnia in dītēs
5 ā pauperibus inclināta onera.

Deinde est honōs additus: nōn enim, ut ab Rōmulō trāditum cēterī servāverant rēgēs, virītim suffrāgium eādem vī eōdemque iūre prōmiscē omnibus datum est; sed gradūs factī, ut neque exclusus quisquam suffrāgiō
10 vidērētur, et vīs omnis penes prīmōres cīvītatis esset. Equitēs enim vocābantur prīmī, octōgintā inde primae classis centuriae; ibi sī variāret, quod rārō incidēbat, ut secundae classis vocārentur, nec ferē umquam infra ita dēscenderent, ut ad infimōs pervenīrent. Nec mirārī
15 oportet hunc ordinem, quī nunc est post explētās quīnque et trīgintā tribūs, duplicatō eārum numerō centuriis iūniōrum seniōrumque, ad institūtā ab Serviō Tullio summā nōn convenīre. Quadrifāriam enim urbe dīvīsā regiōnibus collibusque quī habitābantur, partēs eās tribūs
20 appellāvit, ut ego arbitror ab tribūtō — nam eius quoque aequaliter ex cēnsū cōferendī ab eōdem inita ratiō est; neque eae tribūs ad centuriarū distributiōnem numerumque quicquam pertinūere.

XLIV. Cēnsū perfectō, quem mātūrāverat metū legis
25 dē incēnsīs lātae cum vinculōrum minīs mortisque, edixit ut omnēs cīvēs Rōmānī, equitēs peditēsque, in suis quisque centuriis in Campō Mārtiō primā lūce adessent. Ibi instrūctum exercitum omnem suovetaurilibus lūstrāvit, idque conditum lūstrum appellātum, quia is cēnsendō
30 finis factus est. Mīlia octōgintā eō lūstrō cīvium cēnsa dīcuntur. Adicit scriptōrum antiquissimus Fabius Pīctor, eōrum quī arma ferre possent eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda vīsa est. Addit duōs collēs, Quirīnālem Viminālemque; inde deinceps auget Esquiliās, ibique ipse, ut locō dignitās fieret, habitat. Aggere et fossis et mūrō circumdat urbem: ita pōmērium prōfert. Pōmērium verbī vim 5 sōlām intuentēs postmoerium interpretantur esse: est autem magis circāmoerium, locus quem in condendis urbibus quondam Etrūscī, quā mūrū ductūrī erant, certīs circā terminīs inaugurātō cōsecrābant, ut neque interiōre parte aedificia moenibus continuārentur, quae 10 nunc vulgō etiam coniungunt, et extrīnsecus pūrī aliquid ab hūmānō cultū patēret solī. Hōc spatium, quod neque habitārī neque arārī fās erat, nōn magis quod post mūrū esset quam quod mūrus, post id, pōmērium Rōmānī appellāunt, et in urbis incrēmentō semper, 15 quantum moenia prōcessūra erant, tantum terminī hī cōsecrātī prōferēbantur.

XLV. Auctā cīvitate māgnitudine urbis, fōrmātīs omnibus domī et ad bellī et ad pācis ūsūs, nē semper armīs opēs adquirerentur, cōsiliō augēre imperium cō- 20 nātus est, simul et aliquid addere urbī decus. Iam tum erat inclitum Diānae Ephesiae fānum. Id communiter ā cīvitatibus Asiae factum fāma ferēbat. Eum cōsēnsu deōsque cōsociātōs laudāre mirē Servius inter procerēs Latīnōrum, cum quibus pūblicē prīvātimque 25 hospitia amīcitiāsque dē industriā iūnxerat. Saepe iterandō eadem perpulit tandem ut Rōmae fānum Diānae populī Latīnī cum populō Rōmānō facerent. Ea erat cōfessio caput rērum Rōmam esse, dē quō totiēns armīs certātum fuerat. 30

Id quamquam omīssum iam ex omnium cūrā Latīnōrum ob rem totiēns infēliciter temptātam armīs vidēbā-

tur, ūnī sē ex Sabīnīs fōrs dare vīsa est prīvātō cōnsiliō imperiī recuperandī. Bōs in Sabīnīs nāta cuīdam patrī familiae dīcitur mīrandā māgnitūdine ac speciē. Fīxa per multās aetātēs cornua in vestibulō templī Diānae
5 monumentum eī fuēre mīraculō. Habita, ut erat, rēs prōdigii locō est; et cecinēre vātēs, cūius cīvitatīs eam cīvēs Diānae immolāssent, ibi fore imperium, idque carmen pervēnerat ad antistitem fānī Diānae Sabīnusque, ut prīma apta diēs sacrificiō vīsa est, bovem Rōmam
10 āctam dēdūcit ad fānum Diānae et ante āram statuit. Ibi antistes Rōmānus, cum eum māgnitūdō victimae celebrāta fāmā mōvisset, memor respōnsī Sabīnum ita adloquitur: “Quidnam tū hospes parās,” inquit, “incestē sacrificium Diānae facere? Quīn tū ante vīvō
15 perfunderis flūmine? Īnfimā valle praeffluit Tiberis.” Religiōne tāctus hospes, quī omnia, ut prōdigio responderet ēventus, cuperet rīte facta, extemplō dēscendit ad Tiberim. Intereā Rōmānus immolat Diānae bovem. Id mīrē grātum rēgī atque cīvitatī fuit.

20 XLVI. Servius quamquam iam ūsū haud dubiē rēgnum possēderat, tamen, quia interdum iactārī vōcēs ā iuvene Tarquiniō audiēbat, sē iniūssū populi rēgnāre, conciliātā prius voluntāte plēbis agrō captō ex hostibus virītim divīsō, ausus est ferre ad populum, vellent iubē
25 rentne sē rēgnāre; tantōque cōnsensū quantō haud quisquam alius ante, rēx est dēclārātus. Neque ea rēs Tarquiniō spem adfectandī rēgnī minuit; immō eō impēnsius, quia dē agrō plēbis adversā patrum voluntāte sēnserat agī, crīminandī Servi apud patrēs crēscendīque
30 in cūrīā sibi occāsionem datam ratus est, et ipse iuvenis ārdentis animī et domī uxōre Tulliā inquiētum animum stimulante. Tulit enim et Rōmāna rēgia sceleris

tragicī exemplum, ut taediō rēgum mātūrior venīret libērtās, ūltimumque rēgnū esset, quod scelere partum foret.

Hīc L. Tarquinius — Prīscī Tarquinī rēgis filius nepōsne fuerit, parum liquet; plūribus tamen auctōribus
5 filium ēdiderim — frātrem habuerat Arruntem Tarquiniū, mītis ingenīi iuvenem. Hīs duōbus, ut ante dictum est, duae Tulliae, rēgis filiae, nūpserant, et ipsae longē disparēs mōribus. Fōrte ita inciderat, nē duo violenta ingenia mātirimōniō iungerentur, fōrtūnā crēdō populī
10 Rōmānī, quō diūturnius Servi rēgnū esset, cōstituīque civitātis mōrēs possent. Angēbatur ferōx Tullia nihil māteriae in virō neque ad cupiditatem neque ad audāciam esse; tōta in alterum āversa Tarquiniū eum mīrārī, eum virum dīcere ac rēgiō sanguine ortum;
15 spernere sorōrem, quod virum nacta muliebrī cessāret audāciā. Contrahit celeriter similitūdō eōs, ut ferē fit — malum malō aptissimum — sed initium turbandī omnia ā fēminā ortum est. Ea sēcētis virī aliēnī adsuēfacta sermōnibus, nūllis verbōrum contumēliis parcere dē virō
20 ad frātrem, dē sorōre ad virum; et sē rēctius viduam et illum caelibem futūrum fuisse contendere quam cum imparī iungī, ut ēlanguēscendum aliēnā ignāviā esset. Sī sibi eum quō dīgna esset diī dedissent virum, domī sē prope diem vīsūram rēgnū fuisse, quod apud patrem
25 videat. Celeriter adulēscentem suae temeritātis implet. Ita Lūcius Tarquinius et Tullia minor prope continuātis fūneribus cum domōs vacuās novō mātirimōniō fēcissent, iunguntur nūptiis, magis nōn prohibente Serviō quam adprobante.

30

XLVII. Tum vērō in diēs īnfestior Tullī senectūs, īnfestius coepit rēgnū esse. Iam enim ab scelere ad

aliud spectāre mulier scelus, nec nocte nec interdiū virum conquiēscere pati, nē grātuīta praeterita parricīdia essent: nōn sibi dēfuisse, cui nūpta dīcerētur, nec cum quō tacita servīret; dēfuisse, quī sē rēgnō dignum putāret, quī meminisset sē esse Prīscī Tarquinī filium, quī habēre quam spērāre rēgnū māllet. “Sī tū is es cui nūptam esse mē arbitror, et virum et rēgem appellō; sīn minus, eō nunc pēius mūtāta rēs est, quod istīc cum īgnāviā est scelus. Quīn accingeris? Nōn tibi ab
10 Corinthō nec ab Tarquiniīs, ut patrī tuō, peregrīna rēgna mōlīrī necesse est; dī tē penatēs patriīque et patris imāgō et domus rēgia et in domō rēgāle solium et nōmen Tarquīnium creat vocatque rēgem. Aut sī ad haec parum est animī, quid frūstrāris cīvitatē? Quid tē ut
15 rēgiū iuvenem cōspīcī sinis? Facēsse hinc Tarquiniōs aut Corinthum, dēvolvere retrō ad stirpem, frātris similior quam patris.” Hīs aliisque increpandō iuvenem īnstīgat, nec conquiēscere ipsa potest, sī cum Tanaquil, peregrīna mulier, tantum mōlīrī potuisset animō ut duo
20 continua rēgna virō ac deinceps generō dedisset, ipsa, rēgiō sēmine orta, nūllum mōmentum in dandō adimendōque rēgnō faceret.

Hīs muliebribus īnstructus furiīs Tarquīnius circumīre et prēnsāre minōrum māximē gentium patrēs, admonēre
25 paternī beneficiī, ac prō eō grātiā repetere; adlicere dōnīs iuvenēs; cum dē sē ingentia pollicendō tum rēgis crīminibus omnibus locīs crēscere. Postrēmō, ut iam agendaē rei tempus vīsum est, stīpātus āgmine armātōrum in forum inrūpit. Inde omnibus perculsīs pavōre, in
30 rēgiā sēde prō cūrīā sedēns, patrēs in cūrīam per praecōnem ad rēgem Tarquīnium citārī iussit. Convēnere extemplō, alīi iam ante ad hōc praeparātī, alīi metū, nē

nōn vēnisse fraudī esset, novitāte ac mirāculō attoniti et iam dē Serviō āctum ratī.

Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ūltimā ōrsus: servum servāque nātum post mortem indignam parentis suī, nōn interrēgnō, ut antea, initō, nōn comitiis habitis, nōn 5 per suffrāgium populī, nōn auctōribus patribus, muliebri dōnō rēgnum occupāsse. Ita nātum, ita creatum rēgem, fautōrem infimī generis hominum, ex quō ipse sit, odiō aliēnae honestātis ēreptum prīmōribus agrum sordidissimō cuique dīvisisse; omnia onera, quae commūnia quondam 10 fuerint, inclināsse in prīmōrēs cīvitātis; instituisse cēsum, ut insignis ad invidiam locuplētiorum fōrtūna esset, et parāta unde, ubi vellet, egentissimis largīrētur.

XLVIII. Huic ōrātiōnī Servius cum intervēnisset trepidō nūntiō excitātus, extemplō ā vestibulō cūriae māgnā 15 vōce “Quid hōc,” inquit, “Tarquinī, rei est? Quā tū audaciā mē vivō vocāre ausus es patrēs aut in sēde cōnsidere meā?” Cum ille ferōciter ad haec: sē patris suī tenēre sēdem, multō quam servum potiōrem, filium rēgis, rēgnī hērēdem, satis illum diū per licen- 20 tiam elūdentem insultāsse dominis, clāmor ab utriusque fautōribus oritur, et concursus populī fiēbat in cūriam, appārēbatque rēgnātūrum quī vicisset.

Tum Tarquinius, necessitāte iam etiam ipsā cōgente ūltima audēre, multō et aetāte et vīribus validior, medium 25 adripit Servium, elātumque ē cūriā in inferiōrem partem per gradūs dēicit; inde ad cōgendum senātum in cūriam redit. Fit fuga rēgis appāritōrum atque comitum. Ipse prope exsanguis, ab iīs quī mīssī ab Tarquiniō fugientem cōsecūtī erant, interficitur. Crēditur, quia nōn abhorret 30 ā cēterō scelere, admonitū Tulliae id factum. Carpentō certē, id quod satis cōstat, in forum invēcta nec reve-

rita coetum virōrum ēvocāvit virum ē cūrīā, rēgemque
prīma appellāvit. Ā quō facēssere iūssa ex tantō tu-
multū cum sē domum reciperet, pervēnissetque ad sum-
mum Cyprium vīcum, ubi Diānium nūper fuit, flectentī
5 carpentum dextrā in Urbium clīvum, ut in collem Es-
quiliārū ēveherētur, restitit pavidus atque inhibuit frēnōs
is quī iūmenta agēbat, iacentemque dominae Servium
trucidātum ostendit. Foedum inhūmānumque inde trā-
ditur scelus monumentōque locus est: Scelerātum vīcum
10 vocant, quō amēns agitantibus furiīs sorōris ac virī Tul-
lia per patris corpus carpentum ēgisse fertur, partēque
sanguinis ac caedis paternae cruentō vehiculō contami-
nāta ipsa respersaque tulisse ad penātēs suōs virīque
suī, quibus irātis malō rēgnī principiō similēs prope
15 diem exitūs sequerentur.

Servius Tullius rēgnāvit annōs quattuor et quadrāgintā
ita ut bonō etiam moderātōque succēdentī rēgī difficilis
aemulātiō esset. Cēterum id quoque ad glōriam accessit,
quod cum illō simul iūsta ac lēgitima rēgna occidērunt
20 Id ipsum tam mīte ac tam moderātum imperium tamen,
quia ūnīus esset, dēpōnere eum in animō habuisse quī-
dam auctōrēs sunt, nī scelus intestinum liberandae patriae
cōnsilia agitantī intervēnisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius rēgnāre occēpit, cui Su-
25 perbō cōgnōmen facta indidērunt, quia socerum gener
sepultūrā prohibuit, Rōmulum quoque īsepultum perīsse
dictitāns; prīmōrēsque patrum, quōs Servī rēbus fāvisse
crēdēbat, interfēcit; cōnscius deinde male quaerendī
rēgnī ab sē ipsō adversus sē exemplum capī posse,
30 armātis corpus circumsaepsit. Neque enim ad iūs rēgnī
quicquam praeter vim habēbat, ut quī neque populi
iūssū neque auctōribus patribus rēgnāret. Eō accēdē-

bat, ut in cāritāte cīvium nihil speī repōnentī metū
rēgnum tūtandum esset. Quem ut plūribus incuteret,
cōgnitiōnēs capitālīum rērum sine cōsiliis per sē sōlus
exercēbat, perque eam causam occidere, in exilium agere,
bonis multāre poterat nōn suspectōs modo aut invīsos, 5
sed unde nihil aliud quam praedam spērāre posset.

Praecipuē ita patrum numerō imminūtō statuit nullōs
in patrēs legere, quō contemptior paucitāte ipsā ōrdō
esset, minusque per sē nihil agī indignārentur. Hīc enim
rēgum prīmus trāditum ā priōribus mōrem dē omnibus 10
senātum cōsulendī solvit, domesticis cōsiliis rem pūb-
licam administrāvit; bellum, pācem, foedera, societātēs
per sē ipse cum quibus voluit, iniūssū populī ac senātūs
fēcit dirēmitque.

Latīnōrum sibi māximē gentem conciliābat, ut pere- 15
grīnis quoque opibus tūtior inter cīvēs esset, neque hos-
pitia modo cum primōribus eōrum sed adfīnitātēs quoque
iungēbat. Octāviō Mamiliō Tusculānō — is longē prīn-
ceps Latīnī nōminis erat, sī fāmae crēdimus, ab Ūlixē
deāque Circā oriundus — eī Mamiliō filiam nūptum dat, 20
perque eās nūptiās multōs sibi cōgnātōs amicōsque eīus
conciliat.

L. Iam māgna Tarquinī auctōritās inter Latīnōrum
procerēs erat, cum in diem certam ut ad lūcum Feren-
tīnae conveniant indicit: esse quae agere dē rēbus com- 25
mūnibus velit. Conveniunt frequentēs primā lūce.

Ipse Tarquinius diem quidem servāvit, sed paulō ante
quam sōl occideret, vēnit. Multa ibi tōtō diē in conciliō
variis iactāta sermōnibus erant. Turnus Herdonius ab
Arīciā ferōciter in absentum Tarquiniū erat invēctus: 30
haud mīrum esse Superbō inditum Rōmae cōgnōmen —
iam enim ita clam quidem mussitantēs, vulgō tamen

eum appellābant — an quicquam superbius esse quam
lūdificārī sīc omne nōmen Latīnum? Prīncipibus longē
ab domō excitīs ipsum, quī concilium indīxerit, nōn
adesse. Temptārī profectō patientiam, ut, sī iugum ac-
cēperint, obnoxios premat. Cui enim nōn appārere,
adfectāre eum imperium in Latīnōs? Quod sī suī bene
crēdiderint cīvēs, aut sī crēditum illud et nōn raptum
parricidiō sit, crēdere et Latīnōs, quamquam nē sīc qui-
dem aliēnigenae, dēbere; sīn suōs ēius paeniteat, quippe
quī aliī super aliōs trucidentur, exsulātum eant, bona
āmittant, quid speī meliōris Latīnīs portendī? Sī sē
audiant, domum suam quemque inde abitūrōs neque
magis observātūrōs diem conciliī quam ipse quī indīxerit
observet.

Haec atque alia eōdem pertinentia sēditiōsus facino-
rōsusque homō iisque artibus opēs domī nactus cum
māximē dissereret, intervēnit Tarquinius. Is finis ōrātiōnī
fuit. Āversī omnēs ad Tarquinium salūtandum; quī,
silentiō factō, monitus ā proximīs ut pūrgāret sē, quod
id temporis vēnisset, disceptātōrem ait sē sūmptum inter
patrem et filium, cūrā reconciliandī eōs in grātiā morā-
tum esse; et quia ea rēs exēmisset illum diem, posterō
diē āctūrum quāe cōstituisset. Nē id quidem ab Turnō
tulisse tacitum ferunt; dīxisse enim nūllam breviōrem
esse cōgnitiōnem quam inter patrem et filium paucisque
trānsigī verbis posse: nī pāreat patrī, habitūrum infōr-
tūnium esse.

LI. Haec Aricīnus in rēgem Rōmānum increpāns ex
conciliō abiit. Quam rem Tarquinius aliquantō quam
vidēbātur aegrius ferēns cōnfestim Turnō necem māchi-
nātur, ut eundem terrōrem, quō cīvium animos domī
oppresserat, Latīnīs iniceret. Et quia prō imperiō pa-

lam interficī nōn poterat, oblātō falsō crīmine īsonthem oppressit. Per adversae factiōnis quōsdam Arīcīnōs servum Turnī aurō corrūpit, ut in dēversōrium ēius vim māgnam gladiōrum īferri clam sineret.

Ea cum ūnā nocte perfecta essent, Tarquinius paulō 5 ante lūcem accītis ad sē prīncipibus Latīnōrum quasi rē novā perturbātus, moram suam hēsternam, velut deōrum quādam prōvidentiā inlātam, ait salūtī sibi atque illis fuisse. Ab Turnō dicī sibi et prīmōribus populōrum parārī necem, ut Latīnōrum sōlus imperium teneat. Ag- 10 gressūrum fuisse hēsternō diē in conciliō; dilātam rem esse, quod auctor conciliī āfuerit, quem māximē peteret. Inde illam absentis īsectātiōnem esse nātam, quod morandō spem dēstituerit. Nōn dubitāre, sī vērā dēferantur, quīn primā lūce, ubi ventum in concilium sit, īstrūctus 15 cum coniūrātōrum manū armātusque ventūrus sit. Dicī gladiōrum ingentem esse numerum ad eum convēctum. Id vānum necne sit, extemplō scīrī posse. Rogāre eōs, ut inde sēcum ad Turnum veniant. Suspectam fēcit rem et ingenium Turnī ferōx et ōrātiō hēsterna et mora 20 Tarquini, quod vidēbātur ob eam differri caedēs potuisse. Eunt inclinātis quidem ad crēdendum animīs, tamen nisi gladiis dēprehēnsīs cētera vāna existimātūrī.

Ubi est eō ventum, Turnum ex somnō excitātum circumsistunt custōdēs; comprehēnsisque servīs, quī caritāte 25 dominī vim parābant, cum gladii abditī ex omnibus locīs dēverticulī prōtraherentur, enimvērō manifesta rēs vīsa, iniectaeque Turnō catēnae; et cōfestim Latīnōrum concilium māgnō cum tumultū advocātur. Ibi tam atrōx invidia orta est gladiis in mediō positīs, ut indictā causā, 30 novō genere lētī, dēiectus ad caput aquae Ferentīnae crāte supernē iniectā saxisque congestis mergerētur.

LII. Revocātis deinde ad concilium Latīnis Tarquinius conlaudātisque, quī Turnum novantem rēs prō manifestō parricidiō meritā poenā adfēcissent, ita verba fēcit : posse quidem sē vetustō iūre agere, quod, cum omnes Latīnī ab Albā oriundi sint, eō foedere teneantur quō ab Tullō rēs omnis Albāna cum colōniis suis in Rōmānum cesserit imperium ; cēterum sē ūtilitātis id magis omnium causā cēnsēre, ut renovētur id foedus, secundāque potius fōrtūnā populī Rōmānī ut participēs
10 Latīnī fruantur, quam urbium excīdia vāstatiōnēsque agrōrum, quās Ancō prius, patre deinde suō rēgnante perpressi sint, semper aut expectent aut patiantur.

Haud difficulter persuāsum Latīnis, quamquam in eō foedere superior Rōmāna rēs erat. Cēterum et capita
15 nōminis Latini stāre ac sentīre cum rēge vidēbant, et Turnus suī cuique periculī, sī adversātus esset, recēns erat documentum. Ita renovātum foedus, indictumque iūniōribus Latīnōrum, ut ex foedere diē certā ad lūcum Ferentīnae armātī frequentēs adessent. Quī ubi ad
20 ēdictum Rōmānī rēgis ex omnibus populis convēnēre, nē ducem suum nēve sēcrētum imperium propriave signa habērent, miscuit manipulōs ex Latīnis Rōmānisque, ut ex binis singulōs faceret binōsque ex singulis ; ita geminātis manipulīs centuriōnēs imposuit.

LIII. Nec, ut iniūstus in pāce rēx, ita dux bellī prāvus fuit ; quī eā arte aequāset superiōrēs rēgēs, nī dēgenerātum in aliis huic quoque decorī offēcisset. Is
prīmus Volscīs bellum in ducentōs amplius post suam aetātem annōs mōvit, Suessamque Pōmētiam ex his vī
30 cēpit. Ubi cum divēnditā praedā quadrāgintā talenta argentī refēcisset, concēpit animō eam amplitūdinem Iovis templī, quae dīgna deūm hominumque rēge, quae

Rōmānō imperiō, quā ipsius etiam loci māiestāte esset. Captivam pecūniam in aedificātiōem eius templi sēposuit.

Excēpit deinde eum lentius spē bellum, quō Gabiōs propīnquam urbem, nēquīquam vī adortus, cum obsidendi quoque urbem spēs pulsō ā moenibus adēpta esset, postrēmō minimē arte Rōmānā, fraude ac dolō, aggressus est. Nam cum, velut positō bellō, fundāmentis templi iaciendis aliisque urbānis operibus intentum sē esse simulāret, Sextus filius eius, quī minimus ex tribus erat, trānsfūgit ex compositō Gabiōs, patris in sē saevitiam intolerābilem conquerēns: iam ab aliēnis in suōs vertisse superbiam, et liberōrum quoque eum frequentiae taedēre, ut quam in cūriā sōlitūdinem fēcerit, domī quoque faciat, nē quam stirpem, nē quem hērēdem rēgnī relinquat. Sē quidem inter tēla et gladiōs patris ēlapsedum nihil usquam sibi tūtum nisi apud hostēs L. Tarquinī crēdidisse. Nam, nē errārent, manēre iīs bellum, quod positum simulētur, et per occāsiōnem eum incautōs invāsūrum. Quod sī apud eōs supplicibus locus nōn sit, pererrātūrum sē omne Latium, Volscōsque inde et Aequōs et Hernicōs petītūrum, dōnec ad eōs perveniat quī ā patrum crūdēlibus atque impiīs suppliciis tegere liberōs sciant. Fōrsitan etiam ārdōris aliquid ad bellum armaque sē adversus superbissimum rēgem ac ferōcissimum populum inventūrum.

Cum, sī nihil morārentur, infēnsus irā porrō inde abītūrus vidērētur, benignē ab Gabīnis excipitur. Vetant mīrārī, sī, quālis in cīvēs, quālis in sociōs, tālis ad ūltimum in liberōs esset. In sē ipsum postrēmō saevītūrum, sī alia dēsint. Sibi vērō grātum adventum eius esse, futurumque crēdere brevī, ut illō adiuvante ā portis Gabīnis sub Rōmāna moenia bellum trānsferātur.

LIV. Inde in cōsilia pūblica adhibērī. Ubi cum
dē aliīs rēbus adsentīre sē veteribus Gabīnīs dīceret,
quibus eae nōtiōrēs essent, ipse identidem bellī auctor
esse, et in eō sibi praecipuam prūdentiā adsūmere,
5 quod utriusque populī virēs nōsset, scīretque invīsā
profectō superbiam rēgiā cīvibus esse, quā ferre nē
liberī quidem potuissent.

Ita cum sēnsim ad rebellandum primōrēs Gabīnōrum
incitāret, ipse cum prōptissimīs iuvenū praedātum atque
10 in expeditiōnēs iret, et dictīs factisque omnibus ad fallen-
dum instrūctīs vāna adcrēsceret fidēs, dux ad ūltimum
bellī legitur. Ibi cum, īnsiā multitudīne quid agerētur,
proelia parva inter Rōmam Gabiōsque fierent, quibus
plērumque Gabīna rēs superior esset, tum certātīm summī
15 infimīque Gabīnōrum Sex. Tarquiniū dōnō deūm sibi
mīssum ducem crēdere. Apud milītēs vērō obeundō
perīcula ac labōrēs pariter, praedam mūnificē largiendō,
tantā carītāte esse, ut nōn pater Tarquinius potentior
Rōmae quā filius Gabiīs esset.

Itaque postquam satis viriū conlētum ad omnēs
cōnātūs vidēbat, tum ex suis ūnum scīscitātum Rōmam
ad patrem mittit, quidnam sē facere vellet, quandoquidem
ut omnia ūnus Gabiīs posset eī dīi dedissent. Huic
nūntiō, quia, crēdō, dubiae fidei vidēbātur, nihil vōce
25 respōsum est. Rēx velut dēliberābundus in hortum
aedium trānsit sequente nūntiō filiī; ibi inambulāns taci-
tus summa papāverum capita dicitur baculō dēcussisse.
Interrogandō expectandōque respōsum nūntius fessus, ut
rē imperfectā, redit Gabiōs; quae dixerit ipse, quaeque
30 viderit, refert: seu irā seu odiō seu superbiā īnsitā in-
geniō nūllam eum vōcem ēmīsisse. Sextō ubi quid vellet
parēns quidve praeciperet tacitis ambāgibus patuit, pri-

mōrēs cīvitātis crīminandō aliōs apud populum, aliōs suā ipsōs invidiā opportūnōs interēmit. Multī palam, quīdam, in quibus minus speciōsa crīminātiō erat futūra, clam interfectī.

Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium āctī 5 sunt, absentiumque bona iūxtā atque interēptōrum dīvisuī fuēre. Largitiōnēs inde praedaeque; et dulcēdine prīvātī commodī sēnsus malōrum pūblicōrum adimī, dōnec orba cōnsiliō auxiliōque Gabīna rēs rēgī Rōmānō sine ūllā dīmiciātiōne in manum trāditur. 10

LV. Gabiīs receptis Tarquinius pācem cum Aequō-
rum gente fēcit, foedus cum Tuscīs renovāvit. Inde ad
negōtia urbāna animum convertit; quōrum erat prīmum,
ut Iovis templum in mōnte Tarpēiō monumentum rēgnī
suī nōminisque relinqueret: Tarquiniōs rēgēs ambōs, pa- 15
trem vōvisse, filium perfēcisse. Et ut libera ā cēteris
religiōnibus ārea esset tōta Iovis templique ēius, quod
inaedificārētur, exaugurāre fāna sacellaque statuit, quae
aliquot ibi ā T. Tatiō rēge prīmum in ipsō discrīmine
adversus Rōmulum pugnae vōta, cōsecrāta inaugurāta- 20
que posteā fuerant.

Inter principia condendī hūius operis mōvisse nūmen
ad indicandam tantī imperiī mōlem trāditur deōs; nam
cum omnium sacellōrum exaugurātiōnēs admitterent avēs,
in Terminī fānō nōn addixēre. Idque ōmen auguriumque 25
ita acceptum est, nōn mōtam Terminī sēdem ūnumque
eum deōrum nōn ēvocātum sacrātis sibi fīnibus fīrma
stabiliaque cūncta portendere. Hōc perpetuitātis auspiciō
acceptō secūtum aliud māgnitūdinem imperiī portendēs
prōdigium est: caput hūmānum integrā faciē aperientibus 30
fundāmenta templī dīcitur appāuisse. Quae vīsa speciēs
haud per ambāgēs arcem eam imperiī caputque rērum

fore portendēbat; idque ita cecinēre vātēs quīque in urbe erant, quōsque ad eam rem cōsultandam ex Etrūrīā acciverant.

Augēbātur ad impēnsās rēgis animus. Itaque Pomp-
5 tinae manubiae, quae perdūcendō ad culmen operī dēs-
tinātae erant, vix in fundāmenta suppedītāvēre. Eō
magis Fabiō, praeterquam quod antīquior est, crēdiderim
quadrāgintā ea sōla talenta fuisse, quam Pīsōnī, quī quad-
rāgintā mīlia pondō argenti sēposita in eam rem scrībit,
10 summam pecūniae neque ex ūnīus tum urbis praedā
spērādam, et nullius nē hūius quidem māgnificentiae
operum fundāmenta nōn exsuperātūram.

LVI. Intentus perficiendō templō, fabrīs undique ex
Etrūrīā accītīs, nōn pecūniā solum ad id pūblicā est
15 ūsus, sed operīs etiam ex plēbe. Quī cum haud par-
vus et ipse militiae adderētur labor, minus tamen plēbs
gravābātur sē templa deūm exaedificāre manibus suis,
quam postquam et ad alia, ut speciē minōra sīc labō-
ris aliquantō māiōris, tradūcēbantur opera, forōs in circō
20 faciendōs cloācamque māximam, receptāculum omnium
pūrgāmentōrum urbis, sub terrā agendam; quibus duō-
bus operibus vix nova haec māgnificentia quicquam
adaequāre potuit. His labōribus exercitā plēbe, quia et
urbī multitūdinem, ubi ūsus nōn esset, onerī rēbātur
25 esse, et colōnīs mittendis occupārī lātius imperiī finēs
volēbat, Signiam Circēiōsque colōnōs mīsīt, praesidia urbī
futūra terrā marīque.

Haec agentī portentum terribile vīsum: anguis ex
columnā lignēā ēlapsus cum terrōrem fugamque in rēgiā
30 fēcisset, ipsiūs rēgis nōn tam subitō pavōre perculit
pectus quam anxiīs implēvit cūrīs. Itaque cum ad pūb-
lica prōdigia Etrūscī tantum vātēs adhibērentur, hōc

velut domesticō exterritus visū Delphōs ad m̄ximē inclitum in terrīs ōrāculum mittere statuit. Neque respōnsa sortium ūllī āliī committere ausus, duōs filiōs per ignōtās eā tempestāte terrās, ignōtiōra maria, in Graeciam mīsīt.

5

Titus et Arrūns profectī. Comes iīs additus L. Iūnius Brūtus Tarquiniā, sorōre rēgis, nātus, iuvenis longē alius ingeniō quam cūius simulatiōnem induerat. Is cum primōrēs civitātis in quibus frātre suum ab avunculō interfectum audisset, neque in animō suō quicquam rēgī timendum neque in fōrtūnā concupiscendum relinquere statuit, contemptūque tūtus esse, ubi in iūre parum praesidiū esset. Ergō ex industriā factus ad imitatiōnem stultitiae cum sē suaeque praedae esse rēgī sineret, Brūtī quoque haud abnuīt cōgnōmen, ut sub ēius obtentū cōgnōminis liberātor ille populī Rōmānī animus latēns opperirētur tempora sua. Is tum ab Tarquiniīs ductus Delphōs, lūdibrium vērius quam comes, aureum baculum inclūsum corneō cavātō ad id baculō tulisse dōnum Apollinī dicitur, per ambāgēs effigiem ingenīi suī.

10
15
20

Quō postquam ventum est, perfectis patris mandātīs cupīdō incessit animōs iuvenum sciscitandī, ad quem eōrum rēgnum Rōmānum esset ventūrum. Ex infimō specū vōcem redditam ferunt: “Imperium summum Rōmae habēbit quī vestrūm primus, ō iuvenēs, ōsculum mātī tulerit.” Tarquiniī, ut Sextus, quī Rōmae relictus fuerat, ignārus respōnsī expersque imperiī esset, rem summā ope tacērī iubent; ipsī inter sē uter prior, cum Rōmam redissent, mātī ōsculum daret, sortī permittunt. Brūtus aliō ratus spectāre Pŷthicam vōcem, velut sī prolapsus cecidisset, terram ōsculō contigit, scilicet quod ea commūnis mātēr omnium mortālium esset. Reditum inde

25
30

Rōmam, ubi adversus Rutulōs bellum summā vī parābatur.

LVII. Ardeam Rutulī habēbant, gēns, ut in eā regiōne atque in eā aetāte, divitiīs praepollēns. Eaque ipsa
 5 causa bellī fuit, quod rēx Rōmānus cum ipse ditārī exhaustus māgnificentīā pūblicōrum operum, tum praedā dēlēnīre populārium animōs studēbat, praeter aliam superbiam rēgnō īnfestōs etiam quod sē in fabrōrum ministeriīs ac servilī tam diū habitōs opere ab rēge
 10 indignābantur. Temptāta rēs est, sī primō impetū capī Ardea posset. Ubi id parum prōcessit, obsidiōne mūnitiōnibusque coeptī premī hostēs. In hīs stativīs, ut fit longō magis quam ācrī bellō, satis liberī commeātūs erant, primōribus tamen magis quam mīlitibus; rēgii
 15 quidem iuvenēs interdum ōtium conviviīs cōmissatiōnibusque inter sē terēbant.

Fōrte pōtantibus hīs apud Sex. Tarquinius, ubi et Conlātīnus cēnābat Tarquinius, Egeriī filiū, incidit dē uxōribus mentiō; suam quisque laudāre mīris modīs.
 20 Inde certāmine accēnsō, Conlātīnus negat verbīs opus esse, paucīs id quidem hōrīs posse scīrī, quantum cēterīs praestet Lucrētia sua. “Quīn, sī vigor iuventae inest, cōnscendimus equōs, invīsimusque praesentēs nostrārum ingenia? Id cuique spectātissimum sit, quod necopinātō
 25 virī adventū occurrerit oculīs.” Incaluerant vīnō. “Age sānē!” omnēs.

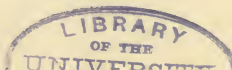
Citātis equīs āvolant Rōmam. Quō cum primīs sē intendentibus tenebrīs pervēnissent, pergunt inde Conlātiam, ubi Lucrētiam haudquāquam ut rēgiās nurūs, quās
 30 in conviviō lūxūque cum aequalibus viderant tempus terentēs, sed nocte sērā dēditam lānae inter lūcubrantēs ancillās in mediō aedium sedentem inveniunt. Muliebris

certāminis laus penes Lucrētiam fuit. Adveniēns vir Tarquiniūque excepti benignē; victor maritus cōmiter invitat rēgiōs iuvenēs. Ibi Sex. Tarquinius mala libidō Lucrētiāe per vim stuprandae capit; cum fōrma tum spectāta castitās incitat. Et tum quidem ab nocturno iuvenālī lūdō in castra redeunt. 5

LVIII. Paucīs interiectīs diēbus Sex. Tarquinius insciō Conlātīnō cum comite ūnō Conlātiam vēnit. Ubi exceptus benignē ab ignāris cōsiliī cum post cēnam in hospitāle cubiculum dēductus esset, amōre ārdēns, postquam satis tūta circā sōpītīque omnēs vidēbantur, strictō gladiō ad dormientem Lucrētiam vēnit, sinistrāque manū mulieris pectore oppressō, “Tacē, Lucrētia,” inquit; “Sex. Tarquinius sum; ferrum in manū est; moriēre, sī ēmiseris vōcem.” 15

Cum pavida ex somnō mulier nūllam opem, prope mortem imminentem vidēret, tum Tarquinius fatērī amōrem, ōrāre, miscēre precibus minās, versāre in omnēs partēs muliebrem animum. Ubi obstinātam vidēbat et nē mortis quidem metū inclinārī, addit ad metum dēdecus: cum mortuā iugulātum servum nūdum positūrum ait, ut in sordidō adulteriō necāta dicātur. Quō terrōre cum vīcisset obstinātam pudicitiam velut vī atrōx libidō, profectusque inde Tarquinius ferōx expūgnātō decore muliebrī esset, Lucrētia maesta tantō malō nūntium Rōmam eundem ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulīs fidēlibus amicīs veniant; ita factō mātūrātōque opus esse; rem atrōcem incidisse. 20 25

Sp. Lucrētius cum P. Valeriō Volesī filiō, Conlātīnus cum L. Iūniō Brūtō vēnit, cum quō fōrte Rōmam rediēns ab nūntiō uxōris erat conventus. Lucrētiam sedentem maestam in cubiculō inveniunt. Adventū suōrum la-

crimae abortae. Quaerentique virō “Satin salvae?”
 “Minimē,” inquit; “quid enim salvī est mulierī amīssā
 pudicitīā? Vestigia virī aliēnī, Conlātine, in lectō sunt
 tuō. Cēterum corpus est tantum violātum, animus in-
 5 sōns; mors testis erit. Sed date dexterās fidemque,
 haud impūnē adulterō fore. Sex. est Tarquinius, quī,
 hostis prō hospite, priōre nocte vī armātus mihi sibi-
 que, sī vōs virī estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.”

Dant ōrdine omnēs fidem; cōsōlantur aegram animī
 10 āvertendō noxam ab coāctā in auctōrem dēlictī: mentem
 peccāre nōn corpus, et unde cōsiliū āfuerit, culpam
 abesse. “Vōs,” inquit, “vīderitis, quid illī dēbeātur;
 ego mē etsī peccātō absolvō, suppliciō nōn liberō; nec
 ūlla deinde impudica Lucrētiaē exemplō vivet.” Cul-
 15 trum, quem sub veste abditum habēbat, eum in corde
 dēfigit, prōlapsaque in vulnus moribunda cecidit. Con-
 clāmat vir paterque.

LIX. Brūtus illis lūctū occupātis cultrum ex vulnere
 Lucrētiaē extrāctum mānantem cruōre prae sē tenēs,
 20 “Per hunc,” inquit, “castissimum ante rēgiā inūriam
 sanguinem iūrō, vōsque, dī, testēs faciō, mē L. Tar-
 quinium Superbum cum scelerātā coniuge et omnī liberō-
 rum stirpe ferrō, ignī, quācumque dēnique vī possim,
 exāctūrum, nec illōs nec alium quemquam rēgnāre Rōmae
 25 passūrum.”

Cultrum deinde Conlātīnō trādit, inde Lucrētiō ac
 Valeriō, stupentibus mīrāculō reī, unde novum in Brūtī
 pectore ingenium. Ut praeceptum erat, iūrant; tōtique
 ab lūctū versī in iram Brūtum, iam inde ad expūgnan-
 30 dum rēgnū vocantem, sequuntur ducem. Elātum domō
 Lucrētiaē corpus in forum dēferunt, concientque mīrāculō,
 ut fit, reī novae atque indīgnitāte hominēs. Prō sē

quisque scelus rēgium ac vim queruntur. Movet cum patris maestitia, tum Brūtus castigātor lacrimārum atque inertium querellārum auctorque, quod virōs, quod Rōmānōs decēret, arma capiendī adversus hostilia ausōs. Ferōcissimus quisque iuvenū cum armīs voluntārius adest; sequitur et cētera iuventūs. Inde parte praesidiō relictā Conlātiae ad portās, custōdibusque datīs, nē quis eum mōtum rēgibus nūntiāret, cēteri armātī duce Brūtō Rōmam profectī.

Ubi eō ventum est, quācumque incēdit armāta multitūdō, pavōrem ac tumultum facit; rūsus ubi anteīre primōrēs civitātis vident, quidquid sit, haud temerē esse rentur. Nec minōrem mōtum animōrum Rōmae tam atrōx rēs facit, quam Conlātiae fēcerat. Ergō ex omnibus locīs urbis in forum curritur. Quō simul ventum est, praecō ad tribūnum Celerum, in quō tum magistrātū forte Brūtus erat, populum advocāvit. Ibi orātiō habita nēquāquam eiūs pectoris ingenīque, quod simulātum ad eam diem fuerat, dē vī ac libīdine Sex. Tarquinī, dē stuprō infandō Lucrētiaē et miserābili caede, dē orbitate Tricipitinī, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserābilior esset. Addita superbia ipsius rēgis miseriaeque et labōrēs plēbis in fossās cloacāsque exhaustiendās dēmersae: Rōmānōs hominēs, victōrēs omnium circā populōrum, opificēs ac lapicidās prō bellātōribus factōs. Indigna Servi Tullī rēgis memorāta caedis et invēcta corporī patris nefandō vehiculō filia, invocātique ultōrēs parentum diī.

Hīs atrōciōribusque crēdō aliīs, quae praesēns rērum indignitās haudquāquam relātū scriptōribus facilia subicit, memorātis incēnsam multitudinem perpulit, ut imperium rēgī abrogāret, exsulēsque esse iubēret L. Tarquinius cum

coniuge ac liberis. Ipse iūniōribus, quī ūltrō nōmina dabant, lēctis armātisque ad concitandum inde adversus rēgem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucrētio, praefectō urbis iam ante ab rēge
5 institūtō, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domō profugit, exsecrantibus quācumque incēdēbat invocantibusque parentum furiās virīs mulieribusque.

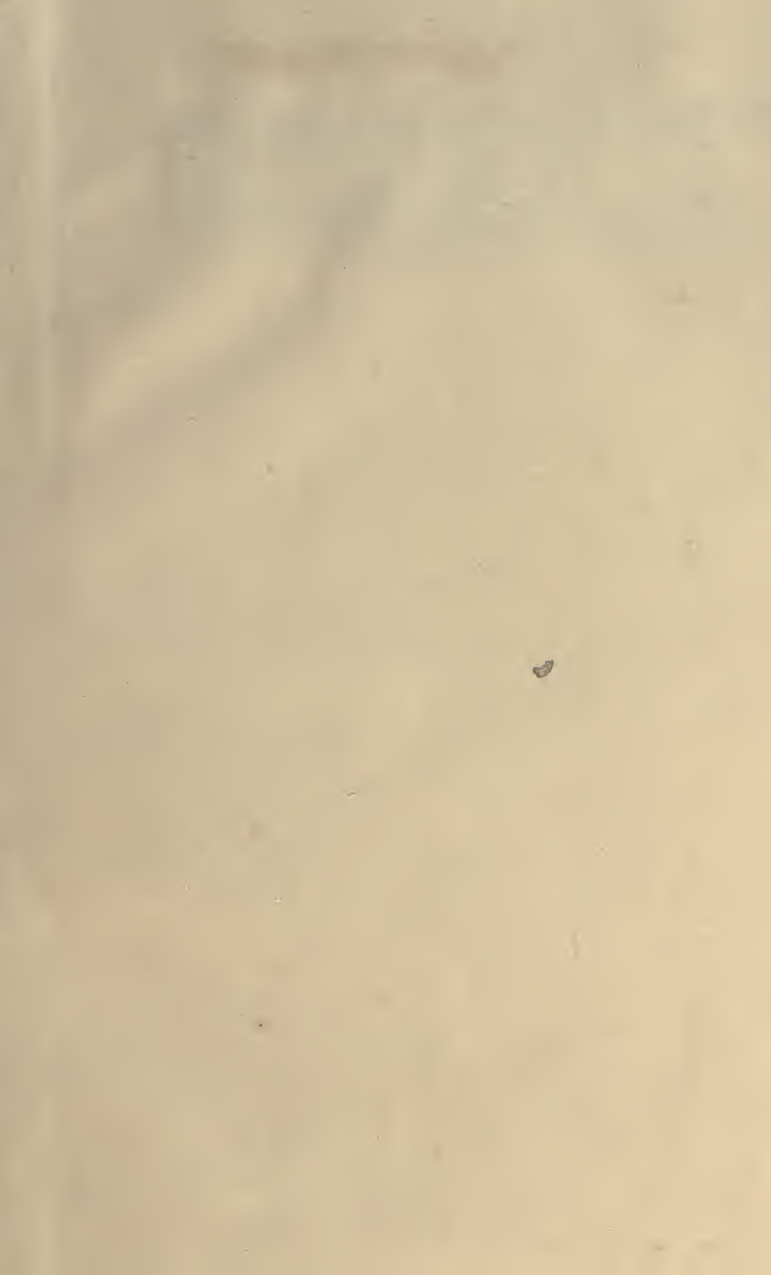
LX. Hārum rērum nūntiis in castra perlātis, cum rē novā trepidus rēx pergeret Rōmam ad comprimendōs
10 mōtūs, flēxit viam Brūtus — sēnserat enim adventum — nē obvius fieret; eōdemque fere tempore diversis itineribus Brūtus Ardeam, Tarquinius Rōmam vērunt. Tarquiniō clausae portae exsiliumque indictum; liberātōrem urbis laeta castra accēpēre, exāctique inde liberī
15 rēgis. Duo patrem secūtī sunt, quī exsulātum Caere in Etrūscōs iērunt; Sex. Tarquinius Gabiōs tamquam in suum rēgnum profectus ab ultōribus veterum similitātium, quās sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus.

20 L. Tarquinius Superbus rēgnāvit annōs quīnque et vīginti. Rēgnātum Rōmae ab conditā urbe ad liberātam annōs ducentōs quadrāgintā quattuor. Duo cōsulēs inde comitiis centuriātis ā praefectō urbis ex commentāriis Servi Tullī creati sunt, L. Iūnius Brūtus et L. Tarquinius
25 Conlātinus.

RETURN TO the circulation desk of any
University of California Library
or to the

NORTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY

Bldg. 400, Richmond Field Station

University of California

Richmond, CA 94804-1608

2
3 7C- 1000 YB 38434

M277157

PA6452
B1R6
1893

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

